

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1983 — Ч. 6 (266)

Б. РУБЧАК: МАРЕНУ ТОПИТИ

Е. АНДІЄВСЬКА: ДВІ КАЗКИ

**В. ПАВЛОВСЬКИЙ: ФУТУРИСТ З УКРАЇНИ —
ДАВИД БУРЛЮК**

**О. ТАРНАВСЬКИЙ: ДВІ СИЛЮЕТИ ІРИНИ
ВІЛЬДЕ**

**П. ГОЛУБЕНКО: НА ВАРТІ УКРАЇНСЬКОГО
ВІДРОДЖЕННЯ**

З. ТОМІН: ПРАЗЬКА ЗИМА

**А. КАМІНСЬКИЙ: СТАНОВИЩЕ НА УКРАЇНІ,
ПИТАННЯ САМОБОРОНИ НАРОДУ І РОЛЯ
ЕМІГРАЦІЇ**

А. ПАЛІЙ: ПРИРЕЧЕНА ПЛАВБА

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Василь Барка

СВІДОК ДЛЯ СОНЦЯ ШЕСТИКРИЛИХ

Строфічний роман

«Сучасність». 1981, 4 томи, 500 стор. кожний. У твердій обкладинці. Вступна стаття Віталія Кейса. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Видавання здійснене заходами Кураторії та Ділового комітету фонду видання творів Василя Барки — завдяки передплатам і пожертвам шанувальників Барки.

«Свідок» — це впрямь української людини нашого сторіччя — через комуністичний «рай» до виходу на еміграцію.

Видавництво ще має до продажу обмежену кількість комплектів «Свідка».

Ціна 100 ам. дол.

Йосип Гірняк

СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського. 52 стор. фотографія.

Спомини Йосипа Гірняка — від раннього дитинства до еміграції — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасності» висилати на адреси В-ва:

В Європі:

**Sutcariet
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany**

У США і Канаді:

**Nina Ihnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA**

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1983

Ч. 6 (266)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ
МЮНХЕН**

«SUČASNIST» — JUNI 1983

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редактор: Іван Кошелівець.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркус, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, Müllerstr. 33, Rgb. 8000 München 5, Bundesrepublik Deutschland. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

Марену топити

Богдан Рубчак

В устах розкритих печери,
що дихають часу згагою,
де може шамкались чари,
тьмяно освічені здогадом,
де ночі котячі джури
(з місяця злбною згодою)
кпали з лиликів шкіри
та срібні перстені гадини, —

в камінні лоні печери
набрякла рожева перла.

На слід напутивши чутку,
шукали веселі лучники
майбутнішу від початку:
бичами з променів мучили,
зв'язавши в світання сітку,
прапредків козині чучела.
неначе стиду печатка,
щеміли за́грав поличники, —

та в світ не збочили свідки,
не зрадили кровоквітки.

Росла, напувана словом,
годована теплим дотиком,
опукність узявши в сливи,
з її опівнічним відтінком.
Приймала сонливі зливи
своєї темної Матінки,
давалась міцно-пестливим
рослин ліянових ротикам, —

далеко від лав крикливих,
навал неситих мисливих.

В устах розкритих печери
прощалась богиня з Ненею,
щоб вийти в наші кошмари
жагучою нареченою,
щоб зв'язати чайми чварів
над чорним плесом-кончиною,
зрости царихою марив,
назвавши себе Мареною.

Та ловчі спутали бранку,
втопили в озері ранку.

ДВІ КАЗКИ

Емма Андієвська

КАЗКА ПРО РІНИНУ, ПОДАРУНОК МОРЯ

Колись так сталося, що однієї погожої днини зневірений чоловік, якому від коліски ніколи не таланило в житті, втомившись битися навкулачки зі своєю лихою долею, вирішив покласти край своєму мізерному існуванню. А що в нього не знайшлося навіть неперегнилого мотузка, аби повіситися, бо щелепаті злидні, унадившись за ним, як пси, жерли йому з-під рук усе, на що він кидав оком, а поблизу простягалось неосяжне море, то чоловік і надумав утопитися.

«На цьому світі мені однак немає життя, може, я здибаю щастя бодай серед мертвих», розміркував він і подався на берег. Там чоловік нагледів скелю, яка далеко сягала в море, де починались глибини, звідки чоловікові, навіть якби він і захотів, забракло б сили виплисти.

Вирішивши, що це саме те місце, де найхутчій, а головне, найпевніше відбудеться перехід до іншого світу, чоловік заходився видряпуватися на вершок скелі, тішачися, що бодай зараз — єдиний раз у житті, — йому нарешті поталанить довершити до кінця задумане.

Однак, вже піднісши над головою руки, аби шубовснути вниз, він побачив, як раптом грубезна хвиля, що майже сягала вершка скелі, накопившись десь збоку на морську гладінь, тріснула посередині, й звідти, обтрушуючись від бризок, вийшло на берег сухісіньке море.

— Добрий чоловіче, — мовило воно, втішаючися, — я шукаю няньки для мого малого океаненяти. В нього від положів померла мати, і я конче потребую надійної няньки. Я охоче доглядало б його й саме, та я не тільки переобтяжене одвічною додатковою працею, якій нема кінця й краю, дарма що я гарую вдень і вночі, а й, на моє лихо, як показала практика, цілковито непридатне для цієї надто делікатної справи. І винне тут виключно моє батьківське серце, бож океанення — моя єдина дитина. А що кожен одинак — пшеник, то це неминуче й призводить до щораз небезпечніших ускладнень. Адже все, що маля побажає, — а воно бажає безперервно майже цілу добу, за винятком тих кількох надто коротких хвилин, коли воно спить, — я мушу виконувати з тієї простої причини, що я не витримую немовлячого плачу, тим більше, коли це репетує моя власна плоть і кров. А це, звісно, кепсько впливає на виховання. Дитина мусить знати, що добре, а що погане, інакше вона ніколи не

стане дорослою, хоч і вибехається на гевала, й не здолає дотримувати законів, на яких тримається світ. Якщо ти погодишся протягом трьох років пильнувати мого одинака, я тебе щедро винагороджу. Щоправда, моє сумління велить мені чесно перестерегти тебе, аби ти не мав згодом до мене жалю, — виховання океаненяти вельми небезпечна річ, хоча, здається, тут найбільше завинили самі няньки. Вони ставилися до немовляти, — лише тому, що воно від самого початку було більше, ніж вони, — як до дорослого, і цим багато чого напсували, викликавши вовка з лісу, що на них самих і окошилося. В усякому разі, досі всі, кого я наймав доглядати моє чадо, наклали головами, і я, признаюся щиро, вже був цілковито зневірився, чи когось ще підшукаю. Та коли я побачив, що ти однак лагодиться вмирати, я зважився запропонувати тобі цю працю. А тепер слухай пильно, аби ніщо не застукало тебе зненацька. Вартування біля океаненяти складається з трьох обов'язків: перший — чукикати малого, і для цього треба брати океаненя за ліву ногу. Вона з щирого золота від пальців на носі до коліна, і тільки за цю ногу його можна втримати, інакше ніхто не дасть із ним собі ради. Але й тут я мушу попередити тебе: руки всіх твоїх попередників, що досі виконували цю службу, одразу ж приростали до золота, і вони всі гинули. Справа в тому, що коли руки няньок приростають до золотої ноги океаненяти, це йому вельми болить, і воно заходжується борсатися й репетувати. А що від цієї шарпанини й рейваху руки няньок ще дужче приліплюються до золота, то мале врешті-решт або відкушує своїй няньці голову або топить її в обіймах свого плинного тіла.

Другий обов'язок — це годувати океаненя з мідної ложки, що дотепер, хоч і як це сумно згадувати, теж кінчалося смертю всіх, хто за це брався. Не виключене, тому що кожній дитині, а не лише моєму немовляті, ніщо не замінить материнського молока й ласки, якої йому бракує, а тут ще, гляди, й няньки-неотеси вряди-годи підгодовують його кашками, звареними задля зручності, хоч я й тримаю для дитини козу, — на порошоківому молоці, від чого океаненя дуже легко хвилюється й надмір розгулюється, а це кепсько впливає на його вдачу. А вже розгулявшись, воно ковтає разом із ложкою і саму няньку. Звісно, на ранок воно і ложку, і няньку виблює, але за цей час нянька встигає переставитися, і я нічим не годен зарадити, бо ж не бігати мені в моєму віці ще за душами мертвих? Але маля мусить їсти, і то вже твій клопіт, як ти з цим упораєшся. Щождо третього завдання, то й воно не з легких. Адже океаненя — дитина і, як усі діти, мусить колись спати, щоб набратися моці, хоч воно того покищо страх не любить. Бож спати воно мусить у залізному ліжку, аби йому ще в молодому віці, як деяким річкам і струмкам, не повикривлювало хребта, рук та ніг. Коли ж його силоміць, — а яка дитина піде до ліжка з власної волі?

— вкладають до залізної колиски, воно найлютіше пручається. А що воно, хоч і немовля, але від народження — мій гідний нащадок, у ще м'яких м'язах якого сплять усі стихії, то воно й має досить сили, аби, впавши на няньку, задушити її. Оце й усе. Я тобі нічого не затаїло, і твоя воля погодитися чи ні. Я тебе не силуватиму, зі страхопудів, як я вже переконався, однак якого хосену, хоч мені й нагнить мати няньку. Але якщо ти погодишся й упорасься з малим за три роки, я тебе щедро винагороджу.

— На землі мені однак немає життя, може, я його матиму бодай на дні моря, — погодився чоловік, якому від колиски ніколи не таланило, й попросив лише море, заки він перейде до своїх нових обов'язків, роздобути йому рукавицю з бичачої шкіри, лопату свіжого свинячого гною, баняк піску та баняк смоли й оберемок дубових дров.

Море вельми втішилося з такої відповіді й, звелівши чоловікові хвильку почекати на скелі, заки воно повернеться назад, побігло геть і невдовзі принесло все, що зажадав чоловік. Той ще перевірів, чи рукавиця — міцна, свинячий гній — свіжий, смола — в'язка, а дубові дрова — сухі, і, зваливши все те собі на плечі, вирушив у морські глибини доглядати й виховувати океаненя.

Ще здалеку угледівши розпеченого малого, що гралося кольоровими камінчиками на дні морському, чоловік одяг бичачу рукавицю, обмастив її свинячим гноем, а тоді, допильнувавши, коли воно похилиться набік, ухопив океаненя за золоту ногу. Морський нащадок одразу ж впав горілиць, аби легше надутися, набравшись сили, в очікуванні, що руки нової няньки зараз приростуть до золота. Та рукавиця, вимашена смердючим мастилом, лише ковзала по золотій гомільці й не приростала, дарма що океаненя так надималося, аж йому посиніло черевце від напруги. Врешті-решт, втомившись, а головне — переконавшись, що тут воно нічого не вдіє, океаненя послабило м'язи й уже слухняно погодилося, аби його чукикали.

Так чоловік, якому лиха доля не давала промитої води на білому світі, упорався з першим своїм обов'язком.

Коли ж настав час годувати морського пестунчика вівсяною кашкою на молоці, чоловік, якому від колиски ніколи не таланило, вмочив держалко мідної ложки в баняк зі смолою, вкачав її в пісок, а тоді щойно хутенько зачерпнув навареної у казанку вівсяної каші на козячому молоці й миттю упхав її океаненяті до рота.

Маля ще більше роздзяпило писок, готуючися покищо беззубими, проте вже океанськими яснами, разом із ложкою проковтнути й чоловіка чи бодай відкусити йому голову. Та відчувши одразу ж за смачною вівсяною кашкою незнані океаненяті смолу з піском, від яких йому миттю заболіло й спухло піднебіння, воно мимоволі відсахнулося, якраз настільки, аби не

торкатися рапавого держалка ложки, не годне збагнути, чому це після вівсяної кашки знову й знову йому на язик суне смоляно-піщана погань. А поки океанення розмірковувало, що й до чого, чоловік і встиг нагодувати малого, не потерпівши при тому.

Зрештою, так само упорався чоловік із третім завданням. Щойно він зауважив, що океаненяті сон скліплює повіки, хоча воно від цього ще більше вередує, розхитуючи навколишні підводні скелі, чоловік підклав під колиску дубових дров, розпалив під нею вогонь, а тоді, вичекавши слушної нагоди, вхопив вередуна за золоту ногу й поклав до розпеченого ліжка. Океанення крутнулося, метикуючи, як то воно звикло, обвалитися своїм страшним тілом на чоловіка й потрощити йому кості. Та розпечена колиска, якої, борсаючися, торкалося воно, обертала зайві м'язи малого на пару, і чоловік, не зазнавши шкоди, й утопкав морського нащадка в ліжко. А тоді вже цілу ніч підтримував під коліскою вогонь, аби мале думало, що то материнське тепло, якого океаненяті не судилося звідати. Бож, як то кожен знає, без тепла, а материнського й поготів, не росте навіть трава, і океанення, нарешті уговтане й зігріте, вперше від народження виспалося. А виспавшись, під доглядом чоловіка, якому ніколи не таланило в житті, заходилося навчатися найнеобхідніших правил поведінки, конечних навіть для океанських стихій.

Море було дуже вдоволене працею чоловіка, і три роки, протягом яких чоловік няньчив океанення, що під його опікою набиралося не тільки сили, а й розуму, спливли, як один день.

Чоловік і сам не зчувся, коли однієї погожої днини море прикликало його до себе, подякувало за сумлінну працю і, як винагороду, подарувало, завбільшки з поросяче рильце, сіреньку — з темнавіми й світлими плямами — рінину, сказавши:

Не дивуйся, що це тільки рінина, та ще й така мала й непоказна. Відміст завжди оманна, бо що менша якась річ, то більше в ній моці. Отож, у цій мізерній рінині містяться всі гори й доли земної кулі, всі краї й царства і всі людські пристрасті. Віднині всі ці посілості — твоя власність. Вистачатиме тобі пильно глянути на першу-ліпшу пляму чи подряпину на цій рінині, як ти станеш володарем, на твій вибір, неозорого царства, яких без ліку всередині цього непоказного камінця. Тільки я мушу тебе попередити, що кожне володіння чимось, байдуже, чи ти володітимеш малим, а чи великим, завжди пов'язане з певною передумовою. Така природа речей, і я тут нічого не вдію. Усі ми підвладні тим самим законам, і не я їх започаткував. Передумова чинна й тут, хоча вона зовсім проста й її легко дотримувати. Якщо ти хочеш, аби не лише ти, а й усі твої нащадки завжди володіли тим, чим ти віднині володітимеш, ніколи за жодних обставин не заводь розмови з дідком на роздоріжжі, коли смеркає. Якщо ти цього

дотримаєшся, ти проживеш довге й щасливе життя, втішаючися на старість численними онуками й правнуками.

Чоловік зі слізами на очах подякував, потиснув морю руку й повернувся у світ.

І, справді, відтепер усе пішло йому гаразд. Щойно чоловік зосереджував погляд на річині, як у ній, точнісінько, як це казало море, відкривався краєвид за краєвидом — з ріками, горами й долами, і кожен закуток, кожне королівство й царство — на найменше бажання чоловіка ставало його власністю. А що до достатку людина хутчій звикає, ніж до злиднів, то чоловік невдовзі й забув, що колись, — а це колись здавалося йому в ті рідкі хвилини, коли він про те випадково згадував, таким далеким, наче відтоді минуло тисячоліття, хоча з того часу пройшло лише кілька років, — він не мав навіть путячого мотузка, аби, доланий лихою долею, поповнити самогубство.

Як різнилося тепер його життя від тих злигоднів, що привели його на скелю, з якої він лагодився плигнути в море! Тепер навколо нього юрмилися не лише численні друзі, яких він, будучи бідним, ніколи не мав, діти з дружиною, а й міністри, полководці, вчені й просто челядь, ладна виконати кожне його бажання.

А що чоловік був не надто зажерущою й не надто квапливою людиною, а бажань у нього за часи попередніх митарств назбиралося подостатком, то йому й здавалося, що до бажання колись поготорити в присмерку з дідком на роздоріжжі він взагалі не дійде в своєму житті.

Не виключене, що він щасливо й звікував би свій вік, якби однієї днини, що нічим не різнилася від інших, йому не спало на думку, що коли людині чогось не вільно, вона не може бути щасливою.

Щоправда, цю думку чоловік одразу ж відкинув. Адже він ще не вичерпав усіх своїх бажань, і то, далєбі, далеко принадніших, ніж якась там розмова з дідком у присмерку на роздоріжжі. Але тому, що всі інші бажання були здійсненні, вони перестали його цікавити, а від цього життя ніби попливло кудись в інший бік: квіти стали втрачати яскравість, свіжість і запах, сонце — тепло й сяйво, а в сміху чоловікові щораз частіше вчувався плач.

І тому одного пообіддя, коли після смачних потрав усе його метушливе оточення спочивало, милуючися водограями, чоловік прихопив зі собою річину, перевдягся в лахміття служки, аби його не впізнали, й, нікому нічого не кажучи, нишком вийшов із палацу й подався, куди очі дивляться.

Однак щойно золоті прапорці на вежах палацу зникли за горою, як чоловік постеріг, що надворі смеркає і він наближається до роздоріжжя, на якому стоїть дідок, ніби чекаючи на нього.

«Напевне море мало щось зовсім інше на увазі, чого я просто не зрозумів, коли остерігало мене перед роздоріжжям у присмерку й дідком», подумав чоловік. «Та й, зрештою, що лихого може трапитися, коли я з дідком лише привітаюся й піду собі далі».

— Доброго вечора, — обережно вимовив чоловік і побачив, що навколо ніщо не змінилося. На роздоріжжі все ще вичікувально стояв дідок, і лише сутінки ледь-ледь згускли. А що дідок не відповів на його привітання, а тільки зневажливо зиркнув на нього, то чоловікові нестерпно закортіло похвалитися перед ним.

— Я досяг усього в житті, — поволі вимовив він, але дідок не озвався й цього разу, тільки вибалушився на чоловіка.

— Я справді досяг усього в житті, і то виключно завдяки оцій рінині в моїй долоні, що виглядає не більшою від голубиного яйця, — трохи голосніше повторив чоловік.

— Ти верзеш нісенітниці, — озвався нарешті дідок і ступив крок назустріч чоловікові.

— Це особлива рінина! У ній справді містяться всі гори й доли земної кулі, а головне — все те стає одразу моїм, вистачає мені того лише побажати. Всі царства й королівства.

— В такому мізерному камінчику не вміститься й миша, не те що гора, а королівство чи царство й поготів!

— Алеж цю рінину подарувало мені море! Вона не така, як інші!

— Морю вірять лише цілковиті бевзі. Ти не знаєш того, що знає кожна дитина: море підступне й брехливе. Я ще не подибував жодної тямущої людини, яка вірила б морю.

— Моя рінина — це найдорожчий скарб, що його море дало мені як винагороду.

— Ну от, бачиш! Таких скарбів тонни на кожному березі. Порівняй її з іншими, і ти не відрізниш її від навколишніх камінців.

— Алеж завдяки цій рінині я став володарем цієї країни!

— Таких володарів тепер розвелось під кожною ворітницею, хоч греблю гати. Добрий мені з тебе володар, коли ти не заробив навіть на порядний виряд.

— Таж це лахміття мого служки, бо я не хотів, аби помітили мій відхід й перешкодили цьому. Проте вистачає мені зосередити погляд на найменшій плямці чи подряпині цієї рінини, і я матиму все, що захочу.

— Ти сниш вочевидь, — сердито буркнув дідок, — і твоя рінина нічого не варта.

— Ти зараз побачиш! — вигукнув чоловік і вибалушився на свою рінину. Однак у ній нічого не ворухнулося, хоч і як він напружував зір.

— Море й справді ошукало мене, — аж підскаочив чоловік, спересердя пожуривши рінину далеко від себе, і тієї миті зауважив, що біля нього нема ні дідка на роздоріжжі, ні вечора, ні

тієї країни, володарем якої він щойно був, а тільки височіє стрімка скеля, в одній із заглибин якої він примостився, аби не впасти в море, освітлене вранішнім сонцем.

Гірко заплавав чоловік, збагнувши, що хоча море його й попереджало, він сам з власної дурної волі пожбурих від себе своє щастя, що містилося в рінині, де залишилися його дружина, діти, друзі й ціле царство, до якого не було вороття, бо ж двері в ті краї містилися в рінині, що її він сам викинув.

Якби йому не було соромно перед морем за власну глупоту, він напевно кинувся б униз, як це він постановив тоді, коли вперше видряпався на цю скелю. А що тепер йому випадало ремствувати не на лиху долю, як колись, а на власну нерозсудливість, то, наплакавшись вдосталь, чоловік підвівся, востаннє глянув на морську гладінь і, обережно долаючи спуск до рівнини, пішов у світ, аби там за мізерний крайчик хліба й ложку гарячої юшки розповідати охочим слухати, що він колись посідав і що, завдяки власній нерозважності, назавжди втратив.

КАЗКА ПРО СЛИМАКА

Простуючи якомсь крізь густий смерековий ліс, чоловік, який ще завидна поспішав дійти до якоїсь хати, де пустять його на ночівлю й нагодують, зауважив на стежці довгого чорного слимака, що його він першої миті узяв був за гадюченя, яке щойно вилупилося. Чоловік обережно переступив через нього, аби ненароком не розчавити беззахисного створіння, чудуючися, звідки воно взялося, бо такого не лише вгодованого, а й довгого слимака йому ще не доводилося бачити, а коли він нахилився трохи нижче, аби пересвідчитися, чи він не помилився, то зауважив, що слимак має на ріжках невеличку золоту корону.

«Багато див на цьому світі», подумки розміркував чоловік, якому траплялося бувати в бувальцях, «і Всевишній щедро обдаровує й наймізерніше створіння. Добре, що цим лісом рідко хто ходить. Люди різні. Ану ж трапиться хтось із лихих подорожніх, що, углявши золоту корону на слимаку, дарма що того золота ледве набіжить на копійку, запалає жадобою привласнити її собі й заради цього розтопче це повільне безборонне створіння, яке не має хутких ніг, щоб утекти від напасника».

Міркуючи так, чоловік зірвав листочок з ожини, що росла поблизу, накрив ним слимака з короною й попростував далі своєю дорогою. Та ледве він ступив кілька кроків, як хтось голосно його покликав. Чоловік оглянувся, однак нікого не побачив, крім слимака, якого він щойно минув.

— Я лісовий дух, — мовив слимак, бо чоловік уже лагодився

йти далі, гадаючи, що то йому просто причулося. — Раз на рік, саме в цей час, як ти мене здивав, закон лісу велить мені приборати безборонну подобу, щоб випробувати людське серце й власну відвагу. І тоді мене легко знищити, хоча в інший час ніхто мене не подужає, бо ж цю дужість я здобуваю лише тим, що раз на рік, будши безборонний, дивлюся в очі своїй смерті, як це й сталося тепер. А що ти, угледівши мене в тілі слимака, не розчавив мене, а пошкодував, ба більше, виявився не зажерущий і не зірвав з мене золоті корони, то я тобі дарую три здібності, які тобі ще, бува, колись знадобляться: перша — занурюватися в землю, друга — розуміти мову маку й третя — їздити на гарбузовому дусі.

Чоловік ще про всяк випадок оглянувся на всі боки, аби мати цілковиту певність, що це говорить слимак, а не хтось, хто заховався за дерево, аби покрити з його довірливості, тільки на стежці не було вже ні слимака, ні якогось іншого сліду, а поміж стовбурами смerek лише вряди-годи пролітали сиворакші.

«Невже це мені причулося від перевтоми й довгої мандрівки лісом», засумнівався чоловік і, минаючи старезного розлогого дуба, обліпленого мохом, поклав собі перевірити, чи й справді він здолає, отак собі, як стій, зануритися в землю.

Однак щойно він це подумав, як відчув, що вже сторчкака летить крізь землю уздовж коріння дуба, що виявилось стежкою на базар, де саме товклося безліч людей, що поприходили й поназ'їжджали з усіх усюд.

Чоловік пішов поміж рундуками, і йому аж дух забило, стільки скрізь він побачив їстівного: на рожнах смажили баранчиків, кабанців і кіз, трохи поодаль на патиках — рибу, на лотках лежали пундики й паляниці, поруч дідок смажив свіжі пиріжки з квасолею й м'ясною начинкою, що їх чоловік так любив, але в нього не було й копійки, аби щось купити. «Усі дива цього світу нічого не варті, коли нема грошей навіть на малий пиріжок», подумав чоловік, минаючи ряди. «Слимак наділив мене дарами, з яких жадного хосену», розмірковував він. «Я волів би мати в кишені бодай кілька монет, щоб купити паляницю й погамувати голод. Красти я не вмію, та й тут стільки людей, що одразу ж зловлять злодія».

Снуючи отак невеселі думки серед базару, чоловік саме минав лоток, на якому сидуха продавала мак, як йому причулося, ніби хтось, сміючися, називає його на ймення, кепкуючи з нього, що він поводитьсь, як недотепа, не знаючи, що він носить скарб у власному роті.

Чоловік зупинився вражений, хто це його тут знає серед чужих людей, а розглянувшись, побачив, що це жебонять поміж собою машини і що на цьому лотку найбільший галас, дарма що цього іншої якось не помічають.

Звісно, чоловік і собі, про всяк випадок, прибрав вигляду, наче

він дивиться вгору на горобців, аби перекупка його, бува, не вилаяла, чого це він без діла зупиняється біля її лотка, але зиркнувши кілька разів на мак, він тепер уже зовсім виразно постеріг, що кожна мачина має ніжки, зав'язані вузликом, як кінчики хусточки, і цими ніжками мачини тупотять, аби ніхто не дібрав до ладу, що вони говорять. Проте чоловік зовсім виразно почув, що вони балакають про нього, не виключене, ще й тому, що мачини не лише надто дзвінко перегукувалися, а й одна одній навипередки ніжками-кутиками зав'язаних хустинок показували на чоловіка.

— Глядіть но, сестрички, — кричала одна особливо заповзята мачина, — сестрички, дивіться лишень, ось тиняється голодний бідака, не знаючи: варто йому плюнути на землю, як з його слини вродиться золотий карбованець.

— Він носить у роті цілий скарб! — захлиналася друга.

— Авжеж, — погоджувалася її сусідка-мачина, — тільки йому вільно плювати, збагачуючися, не більше, як сім разів. На восьмий — зась, інакше він складе голову!

«Невже це й справді так, як вони запевняють», зачудувався чоловік.

А що голод не сприяв сумнівам, то чоловік і вирішив перевірити, міркуючи, що коли вже слимак наділив його здібністю занурюватися в землю й розуміти мову маку, то, може, макові балачки й справді стануть йому в пригоді.

Отож нагледівши щілину поміж рундуками, чоловік оглянувся, чи його ніхто не сочить, тоді приставив ребром долоню до правого кутика рота, пильнуючи, аби ніхто не постеріг, що він чинить, і плюнув.

Дивиться, й справді на землі аж горить золотий карбованець. Чоловік спробував на зуб — шире золото. Втішений він одразу ж накупив наїдків і напиктів. А що самому їжа й пиття ніколи так не смакує, як у товаристві, то чоловік пригостив кількох голодранців, яким він сам ще мить тому був, і одразу ж у нього з'явилося повно знайомих і приятелів.

Та коли чоловік задовольнив голод і спрагу, його погляд випадково сковзнув по власних штанах і черевиках, і чоловік побачив, що одяг на ньому надто приношений, а черевики в дірках. Отож, віддалившись на хвилюку, ніби до вітру, чоловік за найближчим рундуком плюнув ще раз і справив собі новий виряд. А щойно він у новому виряді пройшовся поміж рундуками, як йому підморгнула писана краля, і чоловік і не зчувся, як усі сім золотих карбованців пішли за вітром. А тут ще випадало частувати нових друзів та знайомих, які ледве чи повірили б, що в нього порожньо в кишенях.

«Сім разів я плював на землю, й щоразу з'являвся золотий карбованець», розміркував чоловік. «Чого це має мінятися те, що

досі безвідмовно мені слугувало. Напевно мачини мали щось інше на увазі, і в житті не треба бути надто боязким. Небезпека однак чигає на людину від коліски, але як відомо, смілива людина вмирає лише раз у житті, тим часом, як боягуз переставляється до праотців щомиті».

І тому, допильнувавши, коли краля, що вподобала чоловіка, оповідала особливо соковитий жарт його численним друзям і знайомим, чоловік хутенько підвівся, знайшов поблизу щілину між двома рундуками й, пересвідчившись, що його ніхто не бачить, у восьмий раз плюнув на землю.

Та хоча чоловік вибрав такий закуток, де не те що ніхто не їздив, а й ніхто не проходив, його слина влучила просто в око цареві, що у срібному ридвані, запряженому кіньми в золотих попонах, з великим почтом саме їхав найширшою дорогою поміж рундуками.

Царева варта одразу ж побігла з мечами на чоловіка. Йому заламали руки, забили в кайдани й кинули до в'язниці, й, виконуючи веління царя, окличники оголосили, що наступної днини чоловіка прилюдно стратять на колесі, бо такого ще не чувано в їхній країні, аби якийсь зайда без роду й племені прилюдно плював цареві в обличчя, хоча чоловік безугаву й кричав, присягаючися, що він і на гадці не мав когось ображати, а вже царя й поготів.

«Не послухав я голосу маку, тож тепер мене й спіткала заслужена кара», гірко дорікав собі у в'язниці чоловік, якого одразу ж забули всі його друзі, знайомі й краля, що обіцяли його ніколи не забувати. «Так воно є, як є, однак мені, окрім на себе, нема на кого нарікати», вирішив він, і йому закортіло бодай крізь невеличку продухвину в його камері востаннє подивитися на світ Божий.

Став чоловік на дзиґлик, вхопився за ґрати, бачить, навколо самі пустирища, надворі світить сліпуче сонце, ніде ні душі, тільки збоку хтось виплекав собі невеличкий баштан, обгородивши його кам'яним муром, на який зіп'ялося гарбузиння з подекуди вже чималою зав'яззю.

І тоді чоловікові й спало на думку, що слимак обдарував його здатністю їздити на гарбузовому дусі. А що в нещасті людина хапається і за соломину, яка здається тоді більшою від колоди, то чоловік і покликав гарбузового духа, аби той допоміг йому якось видибати з халепи, й від несподіванки аж підскочив. Бо біля нього щось гупнуло, ніби пожбурили добрячу гирю, тоді гиря спухла бородавкуватим червоно-жовтим гарбузом, який хутко до самих зернят розкрутився довжелезною лушпиною, а з її кінця підвівся усміхнений жовтий велетень, на голих грудях якого замість волосся росла огудина.

— Чи ти можеш винести мене звідси? — спитав чоловік.

— А що це таке — можеш чи не можеш? — поцікавився гарбузовий дух.

— Могти — це могти! — пояснив чоловік.

— Не знаю такого, — розвів руками велетень.

— Алеж я тебе покликав, і ти з'явився! Шойно ти це міг, а тепер не можеш!

— Я не знаю, чи я щось можу, чи не можу. Ти наказав, і я з'явився, — скрушно відповів гарбузовий дух. І чоловік збагнув, що до духів треба звертатися лише в наказовій формі.

— Вези мене геть із в'язниці, і то притьмом! — гукнув чоловік.

Гарбузовий дух дзигією крутнувся навколо нього, перетворившись на прозору м'яку ліжку, що обліпила чоловіка, який відчув, що його рвонуло вперед, аж замакітрилося в голові. А тоді чоловік і зауважив, що він стоїть на стежці серед лісу й дивиться на слимака в золотій короні.

— Дуже тобі дякую, — вклонився чоловік слимакові, що ти врятував мені життя, обділивши трьома дарами. Але я їх повертаю тобі назад. Людина не годна користуватися тим, що перевищує її спроможності, бо це призводить лише до зайвих ускладнень.

— Нехай назавжди залишиться тобі це розуміння речей, — мовив слимак. — Однак віддавши мені з власної волі зовнішні дари, ти здобув найбільший внутрішній дар: усвідомлення, від якого визріває небачена перлина в душі. Віднині — ти найбагатша людина в світі, байдуже, чи ти ходитимеш у лахмітті, чи в оксамитах, животитимеш в розваленій хижці, а чи в царських хоромах з кришталевими підлогами. Відтепер всі посіпості — в тобі. А коли перлина в твоєму серці розростеться до таких розмірів, що на тобі залишиться сама шкіра, ти ступиш на стежку, на якій ми оце зараз стоїмо, бо ця стежка — той рятівний промінь, що його простягує Творець кожному сотворінню.

ФУТУРИСТ З УКРАЇНИ — ДАВИД БУРЛЮК [1882—1967]

В. Павловський

Реакцію проти «естаблішменту» можемо спостерігати на власні очі. Це — перманентний процес: боротьба нового зі старим. У мистецтві вона виявляється виниканням все нових течій — «ізмів».

Так було і в Російській імперії минулого століття, де вела перед Петербурзька академія мистецтв. Першою реакцією проти застарілих (ще з 18 ст.) традицій цієї академії був рух «передвижників»: вони почали малювати реалістично, на теми з буденного життя, з присмаком соціально-політичного протесту (публіцистика в малярстві).

Під кінець 19 століття буденність тематики й реалізму «передвижників» уже набридла, і як реакція проти них у Петербурзі й Москві виникла група «Мир искусства» («Світ мистецтва»). Вона змальовувала життя в прикрашеному вигляді, декоративно й яскраво. Їхнє гасло було — «мистецтво для мистецтва», чистий естетизм, без огляду на повсякденне життя. Своїми виставками й виданнями «Мир искусства» познайомив мистців з розвитком нових течій: імпресіонізму й постімпресіонізму у Франції. На початку 20 століття вже й «Мир искусства» з його естетизмом став свого роду «естаблішментом», своєрідною традицією. Тоді на його виставках, поряд з «клясичними» представниками цього напрямку (Бенуа, Сомов, Серов, Врубель, Добужинський, Коровін та ін.), почала виставляти й молодь: Ларіонов, Гончарова, Кузнецов та інші.

Ця молодь скоро порвала з «Миром искусства» і його продовженням — символізмом. Вона, під впливом модерного західнього малярства, почала шукати цілком нових шляхів мистецького вислову, часто — задириливо, не зупиняючись і перед скандалами.

Дуже велику роль в цьому революційному русі в малярстві відіграли брати й сестра Бурлюки.

Найбільше відоме ім'я старшого брата, Давида. Молодший — Володимир, був маляр талановитіший від Давида, але загинув 1917 року на війні. Сестра Людмила, теж малярка, скоро зійшла зі сцени.

Минулого 1982 року американські мистецькі кола відзначили сто років від народження Давида Бурлюка — «російського маляра й поета», «батька російського футуризму», як він сам любив себе величати. Згадували про нього і в Радянському Союзі.

Давид Бурлюк дійсно відомий в історії мистецтва як російський маляр (і російський поет), так само, як, наприклад, вважають за російських малярів Дмитра Левицького, Володимира Боровиковського, Іллю Рєпіна; Іван Мартос відомий як російський скульптор. Всі вони були за етнічним походженням українці і всі були зтягнені в річище російської культури. Але молоді роки, проведені на Україні, відіграли вирішальну роль в формуванні їхньої творчості. Так було і з Бурлюками.

Рід Бурлюків відомий у селі Рябушках, Лебединського повіту на Харківщині (тепер Сумської області), ще з 18 століття. Вони належали до козацького стану.

Дехто з Бурлюків був хліборобом, але серед них було немало й здібних та енергійних людей; деякі були в повітовій адміністрації, наприклад, далекий родич Давида Костянтин Андріанович Бурлюк, що був у 1890-их роках волосним писарем у с. Рябушках. А по революції 1917 року на I Всеукраїнському селянському з'їзді в Києві одного з Бурлюків обрали депутатом від Лебединського повіту до Ради селянських депутатів (що увійшла до складу Центральної Ради).¹

Дід наших мистців — Федір Бурлюк — розбагатів і дав своїм дітям добру освіту. Батько Давида, теж Давид, став агрономом; один з дядьків — акцизним урядовцем, другий — також агрономом, а третій — ветеринаром; дві тітки вчилися на Бестужевських курсах у Петербурзі, і одна з них стала згодом фельдшерницею; ще одна тітка одружилася з лікарем.

Батько, Давид Федорович (1857-1915), одружився з донькою інтелегентної напівпольської родини адвоката Йосипа Міхневича, Людмилою. Федір Бурлюк подарував молодим хутір Семиротівку (Семиротівщину), де й народилися мистці Давид Бурлюк (9 липня за ст.ст. 1882), Людмила (1886) та Володимир (1887).

Давид Федорович був свідомий українець, автор кількох брошур українською мовою про сільське господарство. Він мав шестеро дітей. Вдома говорили мішаною, але переважно українською мовою; у Давида Бурлюка-сина на все життя лишився в його російській мові сильний український акцент.

Тримаючи перші вступні іспити до гімназії в Сумах 1889 року, Давид уперше в житті побачив театральну виставу; це була «Наталка Полтавка». Ця вистава справила на семилітнього хлопця дуже глибоке враження. Пізніше він дістав і залюбки читав «Кобзаря» Шевченка.

Всі діти Бурлюки рисували, поки були малі, але ніхто їх не вчив удома рисувати, хоч мати, Людмила Йосипівна, трохи малювала і

1. Д. Дорошенко, Історія України 1917-1923 рр., том I, стор. 85.

згодом навіть виставляла свої роботи (краєвиди) на двох виставках («Сальонах»), влаштованих Іздебським в Одесі в 1909-10 та в 1910-11 роках. Виставляла вона під своїм дівочим ім'ям — Міхневич.

Вперше Давид Бурлюк почав учитися рисувати в гімназії в Сумах з 1890 року. Вчитель рисування Вейніг був дуже задоволений з його успіхів і домовився з матір'ю Давида, що даватиме йому за окрему плату додаткові лекції. На весні 1895 року Вейніг навчив Давида малювати олійними фарбами.

Бувши у п'ятій класі, Давид іздив сам із Тамбова, де тоді вчився, до Москви — з єдиною метою: побачити картини славетних тоді «передвижників» у Третьяковській галерії: за тих років його мистецьким ідеалом був реалізм. Закінчивши 1898 року шосту класу, Давид Бурлюк поїхав до Казані і вступив там до мистецької школи, мавши 16 років.

Тим часом батько Бурлюк отримав посаду в великопанському маєтку графа Святополка-Мирського на нижній течії Дніпра, поблизу Херсону. Давид поїхав з Казані на літо до батьків і почав з таким захопленням малювати краєвиди українського степу й Дніпра, що зробив їх понад триста, поки не зжив усі фарби. Малював, як вчили в школі, — реалістично. Поїхав до Одеси по новий запас фарб (накупив цілий пуд) і полотна.

Одеса сподобалася Давидові; до Казані було далеко вертатися, і він вступив восени 1900 року до Одеської рисувальної школи. Там він приєднав собі багато приятелів, зокрема — Ісака Бродського; майбутнього ректора Російської академії художеств за радянських часів, а також — Митрофана Грекова, майбутнього баталіста.

Але в Одеській школі справи Давида не йшли добре, бо викладачі в ній ставили понад усе застарілі ідеї академізму. Отже, за рік Давид Бурлюк повернувся до Казанської школи і там отримав на шкільній виставці першу нагороду (25 карбованців) за свій реалістично намальований «Краєвид Дніпра».

Тим часом брат і сестра, Володимир і Людмила Бурлюки, які виявилися дуже здібними до малювання, посилено працювали під доглядом і за порадами Бродського й Грекова. Людмила виявила такі успіхи, що, на пораду Бродського, вступила 1902 року до мистецької школи.

Цієї самої осені 1902 року Давид поїхав до Мюнхену й до Різдва працював там у проф. Віллі Дітца. Його улюбленими мистцями на той час були Рубенс, Менцель, Гольбайн, Ленбах і Ліберман. 1903 року восени Давид знову повернувся до Мюнхену разом з Володимиром, і обидва студювали до весни у Ашбе.

На весні 1904 року брати поїхали до Парижу і до липня працювали там в Ecole des Beaux Arts, у проф. Кормона. На цей час їхні смаки вже змінилися і їм став більше подобатися Курбе й барбізонці.

У липні вони повернулися додому, затримавшись на кілька днів у Відні. Вдома їздили по Україні, малюючи краєвиди більш-менш у манері барбізонців — під новими враженнями з Франції.

На Різдво 1904 року вони втрьох з Людмилою влаштували в Херсоні свою виставку — першу індивідуальну бурлюківську. Публіка тепло прийняла її.

Влітку 1905 року всі троє знову їздили по селах України і малювали краєвиди, цього разу вже з ухилом до імпресіонізму. Разом з ними їздили й малювали Бродський і Греков та ще Агафонов і Федорів з Харкова. Бурлюки любили людей, велику, галасливу компанію, і були дуже товариські.

Наступного року Давид працював менше через хвороби. А 1907 року він влаштував у Харкові велику виставку своїх рисунків. Відгуки на неї були такі, що восени того самого року московський меценат Шемшурін запросив Давида привезти свої картини в Москву для виставки.

Давид, широка натура, привіз із собою 300 картин — по сто робіт кожного. А виставка могла взяти яких 5-7 картин. Треба було щось робити з привезеними стосами. Він віддав їх на збереження.

Давид Бурлюк мав невичерпну енергію, винахідливість і організаторські здібності. Він умів знаходити однодумців, легко заводив друзів і залюбки влаштовував виставки, а пізніше — й публічні виступи, диспути тощо. Йому тоді було 25 років; він зустрівся в Москві й познайомився зі своїми однодумцями, молодими мистцями — Наталією Гончаровою, Михаїлом Ларіоновим, Олександром Екстер (киянкою, з дому — Григорович), Ніколаєм Кузнецовим, Сергієм Судейкіним, Леопольдом Штурцваге та ін.

Батько дав Давидові 500 карбованців, і вся група відкрила якраз перед Новим роком виставку «Вінок». Всього було 24 учасники; три Бурлюки виставили найбільше — кожний по 10 картин. Назва «Вінок» натякала на те, що всі експонати пов'язані однією загальною ідеєю — як вінок сонетів. Виставка знаменувала собою початок нового протесту — проти естетизму гурту «Мира искусства» та символістів.

Виставка викликала бурю протестів з боку консервативних мистецьких кіл. Експонати «Вінка» свідчили про шукання нових способів мистецького вислову. Наслідки цих шукань, роблених різними малярами, були настільки незвичні для невідготованого глядача, що йому було трудно зрозуміти їх. І не диво, що воно так було. Письменник Борис Лаврєнєв згадує про цей час так «... Давид Бурлюк стояв перед розвішаними на стіні майстерні своїми чудовими, трохи імпресіоністичними краєвидами... і говорив, що на класичних традиціях, на серйозному малярстві в наші часи ані слави, ані капіталу не наживеш, і треба голомшити буржуа і

філістерів дрюком новизни. Таке було „ідейно” обґрунтоване новаторство... і скоро на обивателя лявіною посипалися... призми, піраміди, чотириногі люди з одним оком і двоногі коні з п'ятьма очима, сяк-так намазюкані на полотнах усуміш з вклейками з старих пружин від матраца, накривками до консервних коробок і риб'ячими хвостами».²

Критик з групи «Мир искусства» Ігор Грабар писав, що на виставці «Вінка» нема серйозного шукання, а лише хвацьке молодецтво, «родинні вправи Бурлюків». Усі експонати виставки здавалися намальованими тими самими Бурлюками, «... і здається, що їх десять, може, й двадцять. Згодом виявляється, що Бурлюків лише три і що один малює квадратами й числами, другий — комами, а третій — шваброю. Той, що малює шваброю, — жінка, і найталановитіша з них. Проте і два інші без сумніву талановиті і повні тієї невинної задержуватості, яка швидко спадає. Дуже довго бурлюкати не можна... Вони, певно, думають, що їхнє малювання — це новий анархізм. Я думаю, що це щось більше: це — максималізм».³

За ініціативою малярки Олександри Екстер і на її гроші Давид Бурлюк влаштував наступну виставку подібного ж роду — «Звено» («Ланка») в Києві, від 2 до 23 листопада 1908 року. У ній взяли участь і члени групи «Вінок» і раніше заснованої, менш радикальної групи «Золоте руно». Давид Бурлюк подав 29 робіт, Володимир — 30; це були переважно краєвиди України й малюнки тварин, усі трактовані драстично-модерним способом.

Людмила, що невдовзі перед тим одружилася, подала тільки сім своїх праць, і це була її остання участь у виставках.

Виставка «Звена» мала скандальний успіх, бо упорядники її хотіли за будь-яку ціну «збаламутити застоюну калюжу філістерства». Вони давали самі невинні назви композиціям, де сміливо відкидалися звичні зображувальні засоби і навмисне переплутувано назви. Так, наприклад, мальований Володимиром Бурлюком портрет, що показував фрагменти голови, переставлені місцями й повернуті в різні боки, називався в каталозі «Літній краєвид».

Давид Бурлюк написав до виставки «Маніфест» з протестом проти «жерців мистецтва», яким юрба задоволених філістерів-буржуа набиває золотом мішки за їхні твори — твори, повні чаду, застарілі, погіркли аж до смороду. Цим «старим» малярам маніфест протиставив творчість модерністів, показану на цій виставці як мистецтво майбутнього.

Виставку групи «Вінок» (або по-грецьки — «Стефанос»)

2. Б. А. Лавренев, В канун празника. Глава из романа „Автобиография”, «Новый мир». М., апрель 1959.

3. Игорь Грабарь, «Союз» и «Венок». „Весы”, 1908, I, стор. 142.

повторили, в трохи зменшеному вигляді, на весні 1909 року в Петербурзі, і Давид подав туди 36 своїх робіт, а Володимир — 21.

■

На весні 1909 року Філіппо Марінетті надрукував свій «Футуристичний маніфест», а приятель Давида, поет Хлебніков створив до терміну «футуризм» російський відповідник — «будетлянство», тобто «майбутлянство». Давид Бурлюк підхопив ці слова, і хоча в Російській імперії було багато молоді, яка ламала старі традиції, — він, розвинувши на той час величезну організаторську діяльність, проголосив себе у своїх мистецьких маніфестах провідником і пророком прийдешнього або футуристичного мистецтва.

Правда, і пророкові треба щось їсти, а найкраще — коли маєш сталу службу. І ось, на всякий випадок, Давид знову вступив до Одеської школи восени 1910 року й скінчив її наступного травня з дипломом, який давав йому права вчителя рисування й каліграфії в школах. Разом з ним вчився й Володимир Бурлюк.

1909 року Давид Бурлюк, що писав і модерні вірші, надрукував разом з кількома іншими модерними поетами збірку «Садок судей», буквально — «Сажалка суддів» — назва, що не мала ніякого значення; її обрали лише за алітерацію. Збірка ця, задумана як виклик естетизмові, була спеціально надрукована на грубому обгортковому папері, а текст її складався з гучних маніфестів та віршів — експериментів у словотворчості й у граматиці Давида й Володимира Бурлюків, Хлебнікова, Каменського та інших.

Пізніше Давид Бурлюк випускав, і сам і вкупі з іншими, «маніфести», збірники з полемічними статтями й футуристичними віршами і т. п. Вихід у світ кожного такого видання здійснював цілу бурю протестів та глузування. найбільш скандальний успіх мала збірка «Пощечина общественному вкусу» («Ляпас громадському смакові») 1912 року, з декларацією естетичного нігілізму, спрямованого проти авторитетів минулого. Автори вимагали «скинути Пушкіна, Достоевського, Толстого і всю компанію з пароплава сучасности».

Деякі свої твори Давид Бурлюк друкував на Україні (російською мовою), наприклад збірку «Молоко кобилиць» — у Кахівці, збірник «Затичка» — в Херсоні (обидві 1913 року). У 1907-13 роках його батько управляв величезним графським маєтком Чорна долина, що сягав майже від Асканії Нової Фальцфейна аж до Кахівки на Дніпрі. Дім Бурлюків в селищі Чернянці, в цьому ж таки маєтку, був завжди гостинно відкритий для друзів усіх молодих Бурлюків. Степи між Дніпром і Кримом, коло самих берегів Чорного

моря, були тією благодатною землею, яку Гесіод називав Гілея, і ця назва — Гілея — увійшла у вжиток футуристів як щоденне слово. Там перебували різного часу, відвідуючи Бурлюків у Чернянці, майже всі діячі авангардного мистецтва — і українці і росіяни.

■

У кінці 1909 року одеський скульптор-модерніст Іздебський влаштував в Одесі міжнародну мистецьку виставку. Він запросив до участі в ній передових мистців Франції, там були роботи Брака, Матісса, Руссо, Сіньяка, Дерена і багатьох інших.

Давид Бурлюк пильно стежив за розвитком нових мистецьких течій на Заході. Він одразу підхоплював нові ідеї і відразу ж розробляв їх по-своєму. А нові ідеї виникали одна за одною. З Франції доходили вісті про новий рух — «фовістів» («диких»): Матісса, Дерена, Брака, Дюфі та інших, а тут брати Бурлюки побачили їхні роботи на виставці «живцем», і навіть уже в переході до наступного напрямку — кубізму, який ще згодом змінився на кубо-футуризм...

Отже, і Давид, і Володимир почали гарячково працювати, все сміливіше експериментуючи, надхнені досягненнями французів.

У цей час вони брали участь у мюнхенській виставці «Нового Кунстфєрайну» (мистецького об'єднання), а потім — у двох виставках об'єднання «Дер бляе Райтер» («Синій вершник») — 1911 та 1912 років у Мюнхені, разом з Кандінським, Верьовкіною та іншими.

У 1909-14 роках брати Бурлюки багато виставляли на петербурзьких і московських виставках, як, наприклад, об'єднання «Союз Молодєжи», «Бубновий Валет», «Другий сальон» Іздебського в Одесі та інші. Патріярх «передвижників» Ілля Рєпін прийшов на першу виставку «Бубнового валета», увійшов у першу залу, подивився, плюнув і вийшов. Ця реакція «старих» на творчість молодих була ще делікатна; часом справа доходила до ляпасів і фізичного насильства.

Поет-модерніст тих часів Бенедикт Лівшиць так описує творчий малярський процес братів Бурлюків, як він спостерігав його гостюючи 1911 року в Чернянці-Гілеї:

«... брати радяться, обдумують останні деталі... Світлина останньої картини Пікассо з заяжженими берегами переходить з рук до рук. — Можна починати.

«— Ну, розпикає його, як слід! — напучує брата Давид.

«Володимир малює мій портрет до пояса... мене зараз розкладуть на основні площини, покримсають на дрібні частини і, усунувши в такий спосіб смертельну небезпеку зовнішньої подібності, виявлять досконало «характер» мого обличчя...

«Позувати Володимирові — чиста втіха. Можна рухатись, як хочеш, вибирати довільне положення. Це навіть полегшує роботу маляра: в множинності ракурсів йому скоріше пощастить визначити константу мого лица.

«... Володимир вже виколов мені ліве око і, для більшої виразності, вставив його у вухо.

«— Канон зсунутої конструкції! — весело проголошує Давид... — Всім трьом нам цілком зрозуміло, чому краєвид малюється з кількох точок споглядання і навіщо на портреті моє око відїхало вбік на цілий вершок.

«... Треба утруднити сприймання, відірвати його від звичного рефлексу, відмовитися від традиційної перспективи... від умовних ракурсів... треба змусити глядача бачити світ під новим кутом.

«... Давид продовжує займатися складними композиціями в „краєвидах з кількох точок погляду“, здійснюючи на практиці свою теорію про множинну перспективу.

«... Відносність усякої проєкції простору на площину, яка несвідомо спонукувала стількох малярів відмовлятися від передачі об'ємів, викликала у кубістів протилежний ефект: прагнення знайти в четвертому вимірі ключ до оволодіння першими трьома вимірами.

«... Все — на потребу цьому оновленому сприйманню світу: і зсунута конструкція, і множинність перспективи, і моря чорного кольору, відкинутого імпресіоністами, і бакханалія площин, і нечуване трактування фактури.

«... З льорнетом у брудній від фарби руці підходить Давид до щойно закінченого Володимиром краєвиду.

«— А поверхня у тебе, Володичко, надто спокійна...

«Давид викладає свою теорію фактури: накладання мазка є скульптурний момент: поверхня картини, мальована олійними фарбами, має три виміри... шар фарби може бути рівним і нерівним: заскалистим, гачкуватим, землистим...

«Але Володимир вже не слухає його і відкриває двері до парку.

«... Схопивши свою останню картину, він виволікає її на проталину і жбурляє в рідку грязюку... Він не вперше „обробляє“ в такий спосіб свої полотна. Він тепер вкриє густим шаром фарби грудочки глини й піску, що пристали до поверхні — і його краєвид стане плоттю від плоті Гілеї».

Брати Бурлюки пробували працювати в усякій техніці: не лише олією, темперою, клейовими фарбами й акварелею, але й у гравюрі — офортом та меццотінто.

Але Давид мислив кольорами і відчував все найперше в барвах; рисунок у нього мав другорядне значення.

Найбільше Давид малював олійними фарбами, не думаючи про те, чи довго протримається його малюнок. Так, часом він накладав «скульптурні» шари фарби до чверти цяля завгрубки. Такий шар фарби, коли висохне, легко відлушується від полотна, а фарба, змішана з піском чи глиною для «землистої фактури», — ще легше.

Олійними фарбами можна малювати дуже швидко, а Давид ще змолоду малював поспішаючи, аби більше зробити, похапцем, часом не закінчував однієї картини і вже починав іншу, а в першій лишалися, наприклад, дерева з недомальованим листям.

Щоб приголомшити публіку і підкреслити своє іронічне ставлення до неї, Бурлюки, готуючи експонати на другу виставку «Бубнового валета» 1912 року, пародійно називали свої твори квазі науковими термінами, «мольєрівською латиною». Давид, душачись од реготу, писав на звороті своїх картин назви:

«Концепірована за асирійським принципом ляйт-лінія руху».

«Синтетичний пейзаж: елементи неба й моменти розкладання площин, інтродуковані в зображення з чотирьох точок споглядання».

«Переміна площин проєкції».

«Принцип пропаґації кольоровости в презентації під трьома кутами».

«Деплясована конструкція» тощо.

Футуристи намагалися приголомшити публіку і боротися проти умовностей повсякденного життя не тільки малярством, маніфестами та диспутами. Обидва Бурлюки, Гончарова, Ларіонов і Маяковський ходили в ці роки вулицями Москви, намалювавши собі на щоках собак, кіз, альґебричні символи тощо (трохи згодом те саме робили в Києві Анатоль Петрицький та Кость Єлева). Чоловіки встромляли в петельку замість квітки — ложку або редиску і носили сережку в усі.

Восени 1911 року Давид Бурлюк вступив за конкурсом до передового, як на ті часи, Московського училища живопису, різьбярства й архітектури. Там він познайомився і заприятелював з Володимиром Маяковським. Обидва малювали, обидва віршували. Тоді ж Давид пишався поміж іншими вбогими й задрипано одягненими студентами училища добрим, чисто буржуазним одягом (з батькових пліч), носив фрак з камізьелькою з золотого грезету (парчі), носив циліндр і сережку в усі і не розлучався з леорнетом. Цей вигляд, чи то денді, чи пшута, приголомшував неозбізнаних людей, а Давид залюбки фотографувався в цій «уніформі» й розповсюджував світлини з написом: «Давид Бурлюк — батько російського футуризму». У цьому убранні Давид Бурлюк з'являвся і в Училищі живопису, і на численних лекціях та диспутах про футуризм, які часто влаштовувалися від імені «Бубнового валета» в той час у Москві, та їздив на літо до Чернянки, де жили батьки й родина.

Взимку 1913-14 року Давид Бурлюк, поет-футурист Василій Каменський і Володимир Маяковський поїхали в турне, яким охопили 27 міст, від Кишинева, Київ та Тифлісу й до Казані та Петербургу. Всюди вони виступали з доповідями й диспутами про свої ідеї. Давид ходив з написом на лобі: «Я — Бурлюк». Ці виступи раз-у-раз кінчалися або переривалися скандалами, бо «доповідачі» трактували аудиторію як ослів та невігласів, а далі починалася лайка з публікою, де особливо визначався височенний і горластий Маяковський.

Часом слухачі реагували по-своєму. Так, у Києві психіатр доктор Радін прочитав у театрі Соловцова, де нещодавно виступали футуристи, прилюдну лекцію з діяпозитивами на тему: «Футуризм і божевілля».⁵

На прилюдному виступі футуристів в Петербурзі 10 лютого 1914 року, на якому головував проф. Бодуен де-Куртене, диспут вилився в суцільну лайку. Бодуен зрікся головування і вийшов. За кілька днів, з нагоди приїзду італійського футуриста Філіппо Марінетті, в Москві влаштували «Вечір вільної естетики». Публіки набилася повна зала. Модерний поет Зданевич привітав Марінетті (по-французьки) і сказав йому, показуючи на публіку: «Ваша присутність підтримає нас у боротьбі з цією отарою ідіотів і дурнів». Голова зборів позбавив його слова. Тоді зстав Давид Бурлюк — на лівій щоці у нього був намальований синій, на правій — блакитний пес, і сказав: «Усе попереднє мистецтво — це помийниця. І в цій помийниці плавають огризки огірка, лушпайки від кавуна та інше паскудство. Огризок огірка — це Бенуа, лушпайки від кавуна — це Серов, Левітан та інші „великі“...» Тут Бурлюка теж позбавили слова. Маяковський у сорочці червоного кольору «танго» підвівся і розпочав якусь складну й довгу лайку на адресу публіки. Ларіонов крикнув йому з бічних дверей: «Кинь, не варто!» Той замовк. Тоді Ларіонов звернувся до публіки: «Дивіться! Ось — дурень у червоному (вказав на Маяковського), а он — дурні в чорному (вказав на президію) — але ні той, ні ті нічого не варті!» (тут Ларіонова вивели). Вийшов поет Вадим Шершеневич (з Києва) і ще встиг обляяти Лева Толстого, поки поліція закрила збори і склала протокол.⁶

У такому стилі відбувалися майже всі «доповіді» й «диспути» футуристів, і публіка ходила на них, як до цирку.

Після таких виступів Бурлюка і Маяковського виключили з Московського училища.

Початок першої світової війни перервав футуристичну актив-

5. «Киевская мысль», 1914, 15 февр.

6. «Киевская мысль», 1914, 11 февр.; А. Яблоновский, Всеобщая смазь. «Киевская мысль», 1914, 16 февр.

ність Бурлюків. Молодші брати пішли до війська й загинули на війні, а Давид клопотався більше родинними й господарськими справами й віршами, ніж малярством. Взагалі, мода на футуризм почала зникати, і по війні на зміну йому почали виникати в Західній Європі нові «ізми».

У російській державі, ізольованій від Заходу подіями війни, а потім — революції, футуризм протримався довше; своїм «революційним» характером він перегукувався з ламанням усього старого режиму життя. Давид Бурлюк, наїздячи з південно-уральських степів, де жила його родина у тестя, часом виставляв привезені з собою картини в Москві просто на вулиці для продажу, але малював їх, на смак покупців, реалістично. 1918 року, коли на Україні і в Європейській Росії розгорялася громадянська війна, Давид вирішив поїхати на схід, втікаючи від голоду, викликаного руїною в країні. Він доїхав до Владівостоку, читаючи по дорозі свої футуристичні доповіді, вернувся по родину і з дружиною, двома синами й двома сестрами знову виїхав до Владівостоку. По довгих поневір'яннях, після тифу, від якого Давид ледве не помер, вони зрештою дісталися до Владівостоку. Там Бурлюк зібрав гурт малярів з колишніх засланців і влаштував велику (але не модерністичну!) виставку. Вона принесла учасникам чималий фінансовий успіх.

Але Давид Бурлюк, втікаючи від загрози громадянської війни, намагався їхати ще далі на схід, і в жовтні 1920 року опинився в Японії. Там його модерне малярство мало успіх, і картини продавалися добре.

Взимку 1920-21 року Давид з родиною поїхав на південь, до Гуаму; там, на островах Океанії, він багато малював. Знову вернувся до Японії і восени 1922 року, заробивши досить грошей на своїх картинах, відплив до Америки.

В Америці Бурлюк осів в Нью-Йорку і підтримував, як «революціонер» у мистецтві, зв'язок із «прореволюційними», радянофільськими російськими, а часті і з українськими колами.

Побачивши, що в Америці дуже трудно стати відомим без реклами, Бурлюк почав сам рекламувати себе, видаючи з допомогою дружини брошури про себе, як про «батька російського футуризму», всесвітньо-відомого й славетного новатора тощо. Працював у літературі й малярстві, при чому вже не футуристичному (за винятком повторень, за фотографіями, старих своїх праць з 1907-14 років, які він датував старою датою, але підписував по-англійськи — латинськими літерами), і часами віддавав данину новішим модним напрямкам (наприклад, сюрреалізові). Він малював загалом більш-менш експресіоністично, але часом робив і

цілком реалістичні портрети, натюрморти, квіти і краєвиди. Енергія і плодovitість Давида Бурлюка завжди були подиву гідні: вже за час перебування в Америці він намалював близько 17 000 картин і рисунків, не раз повторно вертаючися до тієї самої теми.

На деяких картинах Бурлюка, мальованих в Америці, помітна мішанина стилів: наприклад, ретельно вимальовані, аж вилізани, реалістичні обличчя на тлі, виконаному буйними експресіоністичними мазками пензля. Його колишній критик з 1908 року Ігор Грабар схарактеризував його в замітці, писаній для енциклопедії через 19 років, такими словами: «... Не володіючи яскравим малярським талантом, Бурлюк — лише здібний еkleктик, який перепробував усі різновиди крайніх лівих течій у мистецтві».

По довгому періоді бідкування Давид Бурлюк нарешті знайшов людей, що зацікавилися його творчістю і почали систематично купувати його твори (куплено близько 4 500 речей). Тоді Бурлюк зміг переїхати з Нижнього Істсайду до Нью-Йорку на Лонг-Айленд, де купив собі будинок і, з 1941 року, зміг подорожувати. Спершу їздив по Америці, а по війні поїхав до Європи. 1956 року їздив з дружиною до СРСР, до його зустрів з літака Микола Бажан, а 1962 року, на своє восьмидесятиріччя, зробив подорож навколо світу, через Австралію, Африку й Європу.

Політика, зокрема — в національному питанні, не цікавила Давида Бурлюка; всю свою енергію і свою жадобу діяльності він спрямовував на мистецтво, на творчість і на організаційну діяльність у нових течіях мистецтва.

Але рівночасно він — самопроголошений «батько російського футуризму», діяч російської культури — російський поет і маляр, ніколи не забував свого українського походження і не раз про нього згадував — і в своїх малярських творах, і в розмові, й на письмі.

Дружина його, Марія Никифорівна, пише в своїх спогадах про 1912 рік, коли вони тільки но одружилися:

«Бурлюк, як українець, — любив спів, і я почала вчити його за методом проф. Александрова-Кочетова, у якого сама вчилася».⁷

Давид Бурлюк і в старості вільно говорив чистою українською мовою; на вступних іспитах до Сумської гімназії 1889 року він зрізався на російській мові і ніколи не міг позбутися сильного українського акценту, говорячи по-російськи. Цей акцент запозичили в нього і його сини в своїй російській мові, ніколи не живши на Україні. Свою дружину, росіянку з південно-уральських степів, він завжди називав по-українськи — «Маруся», тоді як по-російському належало б називати — «Маша».

7. «Красная стрела». Сборник-антология, изд. М. Бурлюк. Нью-Йорк, 1932, стор. 16.

Намалювавши, під впливом української народної картини, Козака-Мамая, примітивістичну картину для однієї виставки, Бурлюк потім багато разів вертався до цієї теми, зокрема в Америці, підписуючи її «Мій козацький предок», «Мій давній предок». (Одна з цих картин була експонована на Виставці українського малярства в Київському історичному музеї 1929 року під назвою «Козак-Мамай».) Окрім «Козака-Мамая», у Бурлюка є ще декілька інших картин на українські історичні теми, наприклад, «Козаки в поході» або «Мої предки в поході». Давид Бурлюк був гордий з того, що походив з козацького роду, і можна думати, що це почуття виробилося в нього почасти під впливом Шевченкового «Кобзаря»; пригадаймо, що він читав Шевченка ще в гімназії!

До виставок, які влаштовував Бурлюк, він намагався притягати українську мистецьку молодь або пов'язану з Україною. Так, у каталогах цих виставок вперше з'являються імення Грищенка, Шевченка, Підгаєвського, Романовича, Сагайдачного, Северина, Левченка, Прибильської, Богомазова, Налепінської — майбутньої дружини Михайла Бойчука, панни Бодуен де-Куртене — учениці майстерні М. Бойчука в Парижі; Римші, Дідишка, Костенко, Лентовської, Синякової, Якименка, Потіпаки та ін.

Дізнавшись про існування в Нью-Йорку Вільної Української Академії Наук, Давид Бурлюк передав до неї частину свого архіву.

На закінчення можна навести рядки, написані з його власних слів в одному з бурлюківських видань — «Русские художники в Америке». (Нью-Йорк, 1928):

«... Вже саме ім'я Бурлюка — кипіння, бурління — надзвичайно характерне як для особи, так і для мистецтва цього впертого козака з велетенським серцем.

«Уродившись на Україні коло Лебедина, Харківської губернії, Давид Давидович жив, як гоголівський Тарас Бульба. У жилах Бурлюка — кров непосидючих запорожців. Не диво, що і в мистецтві він — справжній син тих степів, де став радикалом і бунтівником».

Мініатюри

Марта Калитовська

Час — тихолаз.
Кожної ночі проходить
під моїм вікном,
забирає хвилини
і пов'язує
у жмути верболіз.
Я збираю ним
загублене і забуте
по кутах та ховаю
під березою.

■
Чайки розкричалися,
літаючи.
Хто кидав каміння
на сонце?
Воно впало в море
і втопилося.

■
Ловлю себе,
як ніч ловить
свій погляд
на зоряних переломах.
Думати чи відчувати?
Йти поміж хвилями
і не знати:
біле чи чорне,
зелене чи завершене.
Ціла гама під зорями...

Облиш. Той сліпий чоловік
йде світами,
ціла симфонія біля його ніг.
Гріш упав непристойно,
нахабно, з другої плянети.
Облиш. Вітер приклав
на його рукав сонет.

■
Час стояв розгублено
перед червоною плямою.
Йому рахували дні,
йому рахували ночі
так настирливо,
що сором було пройти.

■
Перегнулася ніч
на березу
безшумливим, чорним
жалем.
На вікно накришила вперше
зоря свою діядему.
Розгубилися:
смерть і вічність,
втративши свій маєстат.
На віконній рамі розбилася
загублена дрібна сльоза.
Ходять
незнаними стежками
хмари.
Ходять п'яними
мої спогади
без стежок.

Дві силюети Ірини Вільде

Остан Тарнавський

У 1928 році прийшло до Львова двоє молодих людей з дальших окраїн нашої землі, щоб здобувати освіту в тамошньому університеті. На той час вже затихла була акція творення українського університету в цьому давньому колись княжому городі. Львівський університет, що його початки сягають 1661 року, коли стали діяти теологічний, філософічний та юридичний факультети з латинською викладовою мовою, був відкритий ухвалою австро-угорського цісаря Йосифа II 1784 року з німецькою викладовою мовою, як це сказано в урядовому документі, для потреб населення Галичини; його польський характер був визначений тодішньою політичною дійсністю. Тими молодими людьми, що шукали освіти в найстаршому на українській землі університеті, були двадцятилітня Одарка (чи як її звали Дарина) Макогон, що народилася на південних окраїнах України в Чернівцях на Буковині, та Богдан Ігор Антонич, уродженець західніх українських окраїн — Лемківщини. Обоє вони несли у своїх течках перші літературні спроби, що їх почали писати на гімназійних лавках. Скоро, упродовж двох-трьох років, їхні імена вже стали відомі в літературних колах Львова, їхні твори почали появлятися на сторінках українських видань, торуючи їм дорогу в українську літературу. Антонич, хоч і жив дуже коротко (помер 1937 року на 28 році життя), здобув передове місце між поетами того часу, хоч українську літературну мову почав опановувати щойно студентом у Львові, бо з рідної хати українського священника на Лемківщині виніс лемківський говір, а середню освіту здобув у польській гімназії.

Дарина Макогон ішла в літературу по утоптаному шляху. Її батько Дмитро Якович Макогон був народним учителем-просвітителем, який за традицією брався й за перо. Якраз того року, коли народилася донька-одиначка Одарка (1907) вийшла збірка віршів Дмитра Макогона «Мужицькі ідилії». Письменник-просвітянин, якого найбільше цікавило життя українського села, занедбаного, затурканого і безпросвітного, почував себе міцніше у прозі. Він автор коротких сюжетних оповідань з сільського побуту. До першої світової війни вийшли чотири книжки прози Дмитра Макогона: «Шкільні образки», «Учительські гаразди», «Проти філі», «По наших селах». Макогон був постійним співробітником журналу організації українських учителів на Буковині «Каменярі» до часу виїзду в Галичину 1923 року.

Ірина Вільде виростала в домі письменника, і вже з юнацьких років були їй близькі література і письменницька діяльність. Як і її батько, вона шукала тем у найближчому їй середовищі. Твори Дмитра Макогона — це картини з сільського побуту, короткі сюжетні оповідання з насвітленням відомої сільської нужди і безпросвітності в Галичині. Макогон умів подати характеристичні картини, неначе репортажі про справжні події. Перші оповідання Ірини Вільде теж писані з власних спостережень: картини з життя гімназисток. Сама тематика — життя молоді, безпосередньої, повної життєвої бравурности, визначала форму вислову письменниці. Скороминущі проблеми дівчат молодого віку вкладались у коротку форму оповідання на зразок газетного фейлетону. Недаром цими оповіданнями зацікавився критик Михайло Рудницький, що був літературним редактором львівського щоденника «Діло» і просто полював на короткі оповідання для газетного підвалу. Перше оповідання Ірини Вільде і було надруковане у цьому щоденнику в 1930 році під назвою «Повість життя», що його згодом письменниця перейменувала на «Поема життя».

Літературний родовід Ірини Вільде виводиться не тільки з батьківської хати. У неї славна попередниця Євгенія Ярошинська, авторка коротких оповідань з життя буковинської інтелігенції та селянства. І Ярошинська вийшла з дому народного вчителя та й училась у тій самій гімназії в Чернівцях. І Наталія Кобринська, піонерка жіночого руху в Галичині, писала оповідання, в яких порушувала проблеми жінки в суспільстві. Велика популярність Кобринської в Галичині і проголошуваних нею ідей визволення жінки сприяла й жіночій творчості та й відбилася на творчості молододі письменниці, що теж намагалася говорити від імени молододі жінки.

Та літературних впливів на Ірину Вільде можна, на мою думку, шукати й трохи далі. Вже її псевдонім, що вона від самого початку обрала для своїх оповідань (може, тому, щоб не плутали її з батьком-письменником), вказує на впливи із Заходу. Вільде — це транскрипція імени славного англійського письменника Оскара Вайлда, що вже тоді не жив, але був популярний і читаний, головне завдяки романові «Портрет Доріяна Грея», який на час перших літературних спроб Ірини Вільде появилася й в українському перекладі. Були переклади з Вайлда і румунською мовою, зокрема Н. Давідеску видав у румунському перекладі збірку Вайлда «Параболі».

Та споріднення Ірини Вільде з західною літературою треба шукати у Франції. Сідонія Габрієля Колетт могла стати божищем для кожного адепта літератури, а тим більше для початківця жіночого роду. Саме в рік народження Ірини Вільде (1907) вийшла перша самостійна книжка Колетт «Сантиментальний відхід».

Колетт визначалася геніальним умінням розповідати і здобула собі визнання у таких своїх сучасників, як Жід, Пруст і Кльодель, як найкраща тогочасна письменниця Франції. Народилася вона 1873 року. Двадцятирічною дівчиною вийшла заміж за старшого за неї журналіста, який уславився виданнями популярних так званих бульварних романів, що їх писали різні автори, але появлялися вони під одним псевдонімом — Віллі. Зрозуміло, діставши жінку з таким талантом, цей паризький халтурник використав Колетт для свого романістичного промислу, піддавши їй думку, щоб вона розказувала про своє життя від раннього дитинства, прикрашуючи розповідь пікантними деталями. Так постав цикл розповідей Колетт про «дім Кльодіні» з такими окремими романами: «Кльодіна в школі», «Кльодіна в Парижі», «Кльодіна в подружжі». Хоч задумані як популярна література для широкого читача, ці романи виявили великий талант їх авторки. Розповіді про Кльодіну набули достоту фантастичної популярності, вони були перекладані на чужі мови й стали такими модними, що ім'ям героїні романів називали сигарки, парфуми й інші товари масового вжитку.

Колетт невдовзі розійшлася зі своїм заповзятливим чоловіком і на якийсь час присвятилася театрові, не тільки як автор цікавих п'єс, але і як танцюристка, співачка-шансонетка, і це життя мистецької богеми дало їй багатий матеріал для майбутніх романів. За першої світової війни вона була сестрою милосердя в армії і заслужила хрест Почесного легіону. Свої твори вона підписувала коротко — Колетт. Як це визнала загально критика, Колетт була поетом природи, квітів і тварин, дітей і молодих людей, головне дівчат і молодих жінок; вона природний і своєрідний психолог, що відчуває затаєні інстинкти людської душі до глибин тілесних радостей і терпінь, що їх вона — у своєму намаганні бути природною — відверто змальовує; збагачений життєвим досвідом психолог любовних переживань поза усталеним визначенням добра і зла.

Саме ця характеристика французької письменниці сторіччя дозволяє шукати літературного споріднення з нею Ірини Вільде. Ірина Вільде теж писала про молодих дівчат, та ще й намагалася бути саме таким вникливим психологом, щоб відтворити затаєні інстинкти їхньої душі за років дозрівання до глибин тілесних радостей і терпінь, викликаних головне властивим молодим людям почуттям любови.

Романи про Кльодіну появлялися ще в час, коли сім'я Макогонів жила у Чернівцях. Румунія здавен мала зв'язки з французькою культурою. Деякі румунські письменники писали і французькою мовою, навіть такий славний письменник, як Істраті. Вже наш сучасник Йонеско став виключно французьким письменником. Тож ім'я Колетт було відоме в Румунії, й наша письменниця могла запізнатися з Колетт ще в Чернівцях.

Колетт не зв'язувалася ні з якою політичною диктатурою, хоч як це модне було за її часу, і не порушувала політичних, чи суспільних проблем сучасності. Вона бачила людську природу в її інстинктивних реакціях і почуваннях, у радості фізичних переживань і перш за все смутку й розчаруванні, що їх несе любов. У такому аполітичному світі, у світі вимережаному почуваннями серця, у світі природи, де любов — рушійна сила, що керує життям, хотіла бачити своїх молодих героїнь Ірина Вільде, що й сама була для них прототипом.

Ірина Вільде народилася 5 травня 1907 року в Чернівцях, де прожила до 1922 року; там вона й почала свою гімназійну освіту. Закінчила гімназію вже у Станиславові, куди переїхала з батьками в 1923 році. У 1928 році вона почала навчання на факультеті слов'янської філології у Львівському університеті, але перервала його на четвертому році, вже перед закінченням, і 1933 року почала працювати в редакції журналу «Жіноча доля», що виходив у Коломиї від 1925 року за редакцією Олени Кисілевської. У «Жіночій долі» співпрацювали письменниці Уляна Кравченко, Наталена Королева, Софія Русова, Дарія Віконська і Софія Яблонська. В атмосфері цього журналу, що був органом Союзу українок та репрезентував жіночий рух, визначений його піонеркою Наталією Кобринською, формувалися оповідання і перші повісті Ірини Вільде. На сторінках «Жіночої долі» друкувалася її перша повість «Метелики на шпильках», що вийшла окремою книжкою в 1936 році. Вже сама назва цієї книжки та її тема нагадує Колетт з її увагою до переживань молододі жіночої душі. Метелики — це ті юні дівчата, які з весною бажають вилетіти до повного життя, але обставини затримують їх перед тим вільним летом, як шпильки пришпилених метеликів. Письменниця малює психологічні переживання молодих персонажів з їхніми радостями і терпіннями, що їх найчастіше викликають любовні пригоди, і робить це дуже ефектно, короткими живими картинками, легким висловом, простою лаконічною мовою. Ще того самого року вийшла нова повість «Б'є восьма», знову з життя дівчат-гімназисток (восьма година — це початок навчання у школі), і збірка оповідань «Химерне серце». 1939 року вийшла друком ще одна повість Ірини Вільде «Повнолітні діти». Всі три повісті творять тематичну цілість; письменниця описує життя тієї самої молоді тільки в інші періоди дозрівання: від дитинства, через гімназію й до університетських років, як це зробила Колетт у циклі романів про Кльодіну. Критика прийняла письменницю дуже прихильно, підкреслюючи своєрідність її таланту, що виявився в безпосередній, майже інтимній розповіді про принадний світ молододі дівчини в її змаганні любити й бути любленою, здобувати особисте щастя, яке приносить любов через усі радості та розчарування, що їх несе життя. Та не тільки критика говорила

похвально про письменницю. Ірина Вільде скоро здобула собі увагу і серце молодого читача, що віднаходив у її творах себе самого. У малій провінційній Галичині її популярність могла стати пропорційною до популярності Колетт у великому Парижі.

Та 1939 рік приніс перелім у творчості письменниці; перелім, спричинений не шуканням нових тем чи нового способу вислову, але самими подіями. Нова влада накинула уніфікований стиль життя, що обіймав і літературну діяльність, яку визначала соцреалістична метода, поставлена на службу політичній системі. Нова влада поблажливо дивилася на попередню творчість Ірини Вільде до 1939 року лише тому, що вона у своїх творах не порушувала ні політичних, ні суспільних проблем, й її, здавалося, легко було переключити на методу соцреалізму. Як це добре підкреслив один із її шанувальників Тарас Мигаль, Ірина Вільде «почала писати задовго до незабутнього вересня і возз'єднання рідного краю і вже як відома письменниця за свої кращі твори, написані під час польсько-буржуазної окупації, була прийнята до Спілки письменників СРСР». Та самій письменниці не так легко було змінити віхи. Про цей перелім пише Дмитро Павличко так:

«Відомо, що Ірина Вільде пережила як письменниця своє друге народження після 1939 року, коли західноукраїнські землі змішали з себе бруд пансько-польської окупації, а письменники з розпливчатої групи ліберального напрямку, до якої належала авторка „Метеликів на шпильках”, вийшли назустріч новому життю».

Хоч і пішла Ірина Вільде назустріч новому життю, як і багато інших її колег, та не так легко було їй увійти у це нове життя. Не зважаючи на прихильне ставлення з боку уряду й урядової Спілки письменників, Ірина Вільде за роки 1939-41 не написала ні повісти, ні навіть оповідання. Час війни був для письменниці періодом великого досвіду. Вона зашилась у гірський закуток, далекий від воєнних шляхів, у затишок гір, де її чоловік, Євген Полотнюк, був лісничим. Думала у гірському затишку, в колі сім'ї, з чоловіком і двома синами-підлітками, перебути цей грізний і непевний час. Та тут допав її воєнний досвід, трагічний і болючий. У 1943 році німецька поліція розстріляла її чоловіка, який на той час був ув'язнений як закладник у Станиславові. Ця трагічна подія вирішила дальшу долю письменниці. Поворот радянської влади вона могла зустріти як визволення і як початок нового життя. Трагізм воєнного досвіду вирішив і дальшу письменницьку кар'єру Ірини Вільде. Розбите родинне життя, втрата чоловіка, її глибокий гуманізм, про який свідчить створений чулим серцем світ молоді в її ранніх творах, веліли їй тепер шукати виходу у новій дійсності. Письменниця переїхала до Львова, включилась активно в життя, стала діяльною і в літературі, і в політичному та суспільному житті.

Та діяльність принесла їй визнання в офіційній письменницькій ієрархії, відзначення, включно з державною премією, й пост голови Львівського відділу Спілки письменників, та ще й запевнила політичну кар'єру депутата Рад, до Верховної Ради включно. Щоб здобути на це, Ірина Вільде мусіла прийняти офіційну лінію соцреалізму. Цю перекваліфікацію вона вдіяла просто й хитро: переробила свою повість з-перед війни «Б'є восьма» відповідно до вимог соцреалізму і надрукувала її як новий твір. Це був найтяжчий крок для переходу, друге народження письменниці, як каже Дмитро Павличко. Вже друга повість, що вийшла друком 1947 року під назвою «Ті з Ковальської», була спробою відтворити картину робітничого життя за часів польської окупації в дусі вимог соцреалізму. Наступна повість — це знову перероблення, твір, написаний на матеріалі трьох передвоєнних повістей.

Дві переробки й одна повість були підготовою для Ірини Вільде, щоб прийняти соцреалістичну методу чи, згідно з офіційною інтерпретацією, писати за вимогою «комуністичної партійности». Так, по цій підготові постав новий твір Ірини Вільде, двотомовий роман «Сестри Річинські», що утвердив позицію Ірини Вільде в офіційній літературі. Про цей роман Дмитро Павличко сказав наступне:

«Найбільше досягнення Ірини Вільде — епопея „Сестри Річинські”, роман, що зробив би честь будь-якій національній літературі з усталеною світовою славою. Розмах, з яким писалася ця історія повівської галицької родини, де в чому нагадує безмежні й титанічні задуми Еміля Золя, які втілилися в серії романів „Ругон-Маккари”».

Так від прирівняння з Колетт Ірина Вільде дійшла до прирівняння з Емілем Золя. Це непогане товариство. Але вже самі прирівняння вказують, як далеко Ірина Вільде відійшла від тих літературних принципів, що промостили їй шлях у літературу. Колетт була аполітична, а Золя пар екселянс політичний письменник, який за свої політичні виступи мусів емігрувати до Англії. У Радянському Союзі Золя знайшов визнання тільки тому, що він «у своїх кращих романах засуджує реакційний режим». Прирівняння з Емілем Золя мало б підставу тільки тоді, коли б Ірина Вільде написала роман про життя в радянській дійсності з засудженням режиму, як це відважно робив французький письменник на своїй батьківщині. Та Ірина Вільде використала свій талант для невдячної гри. Вже сама переробка перших творів за вимогою накиненої соцреалістичної методи не вказує на шляхетні наміри її в цій сумній країні соцреалізму. Відома інша хвиля переробок, коли письменники під час так званої відлиги перевидавали написані за доби «культу особи» твори, пристосовуючи їх до нових повівів. Так, із сорому чи під впливом хрущовського розвінчання Сталіна

Михайло Стельмах переробив свій роман «Велика рідня», що вийшов за Сталіна (1949-51), замінивши цілі сторінки новими, підробленими вже до вимог розвінчання Сталіна і видав його у зміненому, виправленому варіанті під назвою «Кров людська не водиця». Все це робилося в душі вимог соцреалістичної методи.

Ірині Вільде не треба було переробляти її перших повістей, бо вони говорили про новий літературний таланти, що міг розвиватися й рости. Радше потрібно було б переробити останній роман, написаний за вимогами соцреалістичної методи, тобто за фальшивим принципом, як це відверто заявили письменники шести-десятих років, що намагались повернути українській літературі її традиційний гуманізм.

Щасливіший за Ірину Вільде був її батько Дмитро Макогон. Це його — якби він був письменником більшої сили — можна б пробувати порівнювати до таких політичних письменників, як Золя. Макогон списував картини з життя, бачив селянську нужду з панською, куркульською чи попівською експлуатацією бідноти. Його короткі нариси, навіть й антиклерикальні, — не фальшовані, вони відтворюють правдиві картини життя галицького села в австро-угорській імперії, бо він їх писав, будучи чесним із собою, у відповідності з його радикальним світоглядом. Світогляд Ірини Вільде незфальшовано виявився у перших її творах. Та само життя не дало письменниці залишитися вірною цьому гуманному і природному їй світоглядові. В одному зі своїх виступів Ірина Вільде говорила про пройдений письменницький шлях так:

«Не спалювати проліска юности, з честю вийти з крутих поворотів, що їх достачить життя, не піти на фальшивий голос, не спуститися на легку здобич — от коли всі ці перешкоди взято, тоді маємо право на золотий передзвін дозрілого віку».

На жаль, Ірині Вільде не було дано подолати ці перешкоди. Вона, може, й усвідомила собі в час того передзвону дозрілого віку свій фальшивий голос і тому майже десять останніх років не виявляла себе, забилася десь на дарованій їй дачі на провінції й мовчала.

НА ВАРТІ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ ЯК ПУБЛІЦИСТ

Петро Голубенко

З великої літературної спадщини Сергія Єфремова його публіцистичні праці найменше відомі, найменше досліджені й належно не оцінені. Знаємо Єфремова як історика української літератури й літературного критика — автора «Історії українського письменства» і низки нарисів і монографій про видатних українських письменників. Відомий Єфремов як член Академії Наук у Києві в 20-их роках, поважну позицію здобув він у шевченкознавстві. Широкого розголосу набрало це ім'я під час голосного процесу Спілки Визволення України як головного обвинуваченого, ніби голови цієї спілки, ім'я якого було символом цілої доби і цілого покоління в історії українського визвольного руху. Але найважливішого джерела для пізнання цієї видатної постаті й цієї доби — його публіцистики — ми не знаємо.

Через брак публікацій і досліджень публіцистика Єфремова відсутня в працях наших сучасних публіцистів і в наукових дослідженнях. Єфремов був професійним українським журналістом, що в дореволюційній дійсності було винятковим явищем. Як український журналіст, за висловом академіка Кримського, він мусів відбутися належну повинність — був заарештований, сидів у тюрмі. (Його стаття «Із-за ґрат» символічно виявляє цю долю українського журналіста.)

Органи преси, в яких брав участь Єфремов, нараховують 50 назв. Друкувався він і в російських періодиках, ясна річ, ліберального напрямку, у польських і німецьких. Арифметичний підрахунок його статей і більших праць, уміщених у пресі тільки за час від 1896 до 1919 року, дає до 3 000 назв. А писав він і після 1919 року — у 20-их роках, і можна собі уявити, скільки він міг би ще написати, якби його не вилучено силоміць з української літератури і публіцистики на п'ятдесят третьому році життя, в пору найбільшого розквіту інтелектуальних і духовних сил людини.

У багатьох українських газетах і журналах Єфремов був постійним співробітником, зокрема регулярно подавав огляди й рецензії в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка» (1898-

Перший варіант цієї статті прочитано як доповідь на пленарній науковій конференції Української Вільної Академії Наук у США, присвяченій сторіччю з дня народження Сергія Єфремова (17-18 квітня 1976).

1905), «Літературно-науковому Віснику» (1898-1905, 1907, 1917). Багато літературно-критичних і публіцистичних статей, рецензій і дрібних заміток побачило світ у журналі «Киевская старина». В роках 1905–06 Єфремов співпрацював у газеті «Громадська думка», в якій містив передовиці, публіцистичні статті й фейлетони. Огляди з українського й російського життя друкував у «Новій громаді». Довгий час Єфремов працював у газеті «Рада» (1907-14) і в «Новій раді» за років революції. Помітна була його участь у журналі «Украинская жизнь», який виходив у Москві під редагуванням С. Петлюри. До діяльності Сергія Єфремова як публіциста належить його праця як редактора українських періодичних видань: «Нова громада» (кн. IV-VIII), «Громадська думка» (1905-06), «Рада» і «Нова рада».

Підписував він свої статті, крім повного ім'я, ініціалами й багатьма псевдонімами: С. Є., Ромул, Охріменко, С. Палець, Спектатор, С. Ярошенко, Р. Дніпровенко, Сергій, С. Ситковецький, Липовчанин, Земець, Киянин, Волосожар, Лановий, П. Устяк, С. Александрович, або вони йшли й зовсім без підпису.

Як публіцист Єфремов був свідомий ваги й значення діяльності українського журналіста та української преси. У своєму огляді «Українська преса 1913 р.» він писав: «Коли взагалі в житті сучасного цивілізованого світу преса являє з себе шосту чи сьому там велику державу і верховодить у політиці, то спеціально у нас, на Україні, преса займає перше місце в громадському житті. Властиво кажучи, наше громадське життя й досі здебільшого виявляється в пресі та письменстві» («Рада», 1914, ч. 1).

Редагована Єфремовим «Рада» відіграла дуже важливу ролу в поширенні української національної свідомості й українського національного руху, а Єфремов був у ній найвидатнішим співробітником — будителем українського національного відродження. Його вроджений публіцистичний темперамент і літературний талант, почуття громадянської відповідальності і непохитна віра в українську справу для такої ролі якнайбільше надавалися. Він був свідомий ваги свого покликання: «Збудити великий народ... до свідомого життя, духа живого вдихнути в приспаного історією велетня, перетворити сирову етнографічну масу в свідому і своєю свідомістю дужу націю — я не знаю більшого заміру на світі, ширшого розмаху для праці, кращої мети серед людей». Так писав Єфремов, у цьому він бачив своє завдання, і це було його покликанням і призначенням. Він прийняв його і ніс до кінця свого віку.

Публіцистика Єфремова відзначається надзвичайним ідейним багатством, високим інтелектуальним рівнем і різноманітністю проблематики. Це пояснюється не тільки тим, що він був наче вроджений публіцист, а й добою, в якій судилося йому жити й

працювати. Він був пильним літописцем своєї доби, і з цього погляду його публіцистика має надзвичайно велике історично-пізнавальне значення, як реакція безпосереднього свідка і активного учасника суспільно-громадського життя свого часу.

Доба Єфремова — кінець 19 і початок 20 віку — була добою великих соціальних і національних зрушень, появи різних ідеологічних і літературно-мистецьких течій, між якими точилася гостра боротьба. Це була доба трьох революцій — 1905 і двох 1917 років. На Україні панівним і багато в чому визначальним був процес українського національного відродження, який завершився українською національною революцією. В усіх цих подіях і процесах Єфремов був не стороннім глядачем, а їхнім активним учасником і борцем. У появі української преси і в народженні українських партій він брав найактивнішу участь: працював у Загальній безпартійній українській організації (від 1892), у Товаристві українських поступовців (від 1908), у Селянській спілці першої формації (1905), в Демократично-радикальній партії і в Партії соціалістів-федералістів. За років української національної революції він був заступником голови Української Центральної Ради і першим генеральним секретарем справ міжнаціональних (1917). Публіцистика Єфремова і його праця як популяризатора української літератури та літературного критика щільно пов'язана з його активною громадською і політичною діяльністю. Це була його місія — боротися за національні права українського народу, боронити його честь і національну гідність, стояти на варті українського відродження.

Цю свою місію він здійснював насамперед щорічними оглядами українського життя, про яке він сам писав: «Українське життя... Ще якийсь десяток, навіть менше, років тому такий заголовок можна було б поставити хіба з великою натяжкою. Українського життя в Росії не як певної течії громадського характеру, а як щоденної практики, власне, не було. Про його ми могли мріяти, його могли бажати, але говсрити про його — ні. І от тепер, не зважаючи ні на що, — ми все таки можемо робити навіть огляд тому життю, підводити підрахунки, вираховувати баланс. Можемо говорити навіть не тільки про втрати (це вже у нас річ звичайна), але й про здобутки» («Українське життя року 1912», «Рада», 1918, ч. 1).

Велику пайку в цих здобутках слід записати в заслуги Сергія Олександровича Єфремова. Рік за роком робив він ці огляди українського життя, висвітлюючи в них і здобутки і втрати, плакаючи в цьому житті все, що йшло в річищі українського відродження, і ведучи боротьбу з тим, що стояло на його шляху. Якби скласти ці огляди до купи, то це був би справді великий літопис українського життя за всі роки, — надзвичайно цінний матеріал для вивчення цієї доби.

Російський уряд і так зване російське громадянство з занепокоєнням і ворожнечею зустрічало кожен прояв українського життя, бо це загрожувало єдності, величі й славі Російської імперії. У цьому між російським урядом і російським громадянством як правого, так і лівого напрямку була повна солідарність і співпраця. Уряд боровся з українським рухом, різними указами і поліційними засобами, а російська публіцистика зчиняла галас у пресі, створювала психологічну атмосферу для репресій, підводила під них ідеологічні підстави й подавала доносні матеріяли. Єфремов став на про з цією навалою російського «мракобесия»... Хто подумає, що така картина українсько-російських взаємин є перебільшення, хай перегляне публіцистику Сергія Єфремова.

Уже перша публіцистична праця С. Єфремова була присвячена цьому питанню. Вона має такий заголовок: «Полеміка київських часописей з приводу українського питання» («Правда», 1896, ч. 9-10).

Кожен виступ у російській пресі в українському питанні протягом усього свого творчого життя Єфремов брав на вістря свого гострого пера. Назву лише деякі статті, які вже самою назвою та темою багато промовляють: «На двох стільцях» («Русская мысль» про українство, 1911), «Од радикалізму до клубу націоналістів» (1911), «Безкостим язиком» (доповідь А. Савенка про українство, 1911), «Про реакціонерів і українство» (1912), «Сокирою тесано» (націоналістичні вигадки про українство, 1912), «Дипломатична робота» (російські ліберали і українство, 1912), «Російський імперіялізм» (чотири статті на цю тему в «Раді», 1912), «Герой моменту» (про Суворіна, «Рада», 1912), «Дипломатична робота» (російські ліберали і українство, 1912), «Без позиції» (російське громадянство в національній справі, 1912), «Од Струве до Щоголева» (еволюція ж. «Русская мысль», 1913), «Благородный осведомитель» (про книгу С. Щоголева «Украинское движение», «Украинская жизнь», 1913). Це лише якась частина написаного на цю тему.

Як зразок стилю публіцистики Єфремова візьмім його статтю «Дипломатична робота», написану на тему: російські ліберали і українство. Єфремов показує, яку ролю відіграють російські публіцисти, зокрема ліберального напрямку, в боротьбі царського уряду з українським рухом. «Язык, мовляють дипломати, на те вчеплено людині, щоб думки свої ховати... Ця дипломатична манера одбивається, певна річ, і в пресі: і тут бачимо силу всяких спритних людей, що з'їдають хліб у справжніх патентованих дипломатів... Перед у цьому ведуть, як знаємо, реакційні публіцисти, але багато вже „дипломатів“ од українства народилося й серед тієї частини російського громадянства, що вважає себе за поступову. Тут теж спеціалістів цього діла маємо. Той специфічний

імперіялізм, в який виродився давній централізм московський, своїм духом перейняв уже досить широкі кола й вони тепер дипломатствують без упину. Особливо така дипломатія показує себе на сторінках „Утра России”, типічного органу отого широкомосковського імперіялізму в ліберальному плащикі».

Єфремов має на увазі статтю в «Утро России» (1912, ч. 205), що зветься «Задачи украинского движения», в якій автор називає український рух «вузьконаціоналістичним і безумовно сепаратистичним», отже протидержавним. І далі Єфремов пише: «Сакраментальне слово вимовлено. Дипломати своє зробили. Тепер черга за консулами: нехай роблять своє діло. А „Утро России” смирененько одійде собі на бік і дивитиметься: воно за свободу „национального самоопределения”, воно ж архіліберальне і в практичні заходи по втихомирненню „сепаратистів”, певна річ, не втручається, його хата з краю... Пальцем ткнув і став у куточок — оце дипломатична робота».

Такою дипломатичною роботою була пройнята, за невеликими винятками, російська преса, і Єфремов мусів її викривати. Особливо багато уваги він присвятив книзі «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» С. Щоголева, виступам П. Струве і проф. Погодіна. Щоголев свій великий донос на українство одягнув у «наукову форму об'єктивного дослідження». Єфремов у своїй статті про цю книгу назвав Щоголева «благородным осведомителем», в особі якого з'явилось нове світило на російському націоналістичному небосхилі («Украинская жизнь», 1913, ч. 2). З іронією Єфремов відзначає в ній лише один брак: до довгого списку осіб, викритих вказівним перстом п. Щоголева в найрізноманітніших злочинах, можна б ще зручно прилучити і адреси: «Відсутність останніх являє безперечний недолік книги з погляду сфер, для вжитку яких вона призначена».

В особі Петра Струве виступив теоретик «общеруської культури», що, — скажемо від себе, — є аналогом «єдиного радянського народу» і однієї «радянської культури» та її реалізації за нашого часу. Свою теорію Струве обґрунтував у статті «Общерусская культура и украинский партикуляризм», («Русская мысль», 1912, ч. 1). Струве обурювався поставленням «великоруської» культури в один ряд з «малоруською» і білоруською. Він оцінював це, «як величезний, воістину титанічний задум роздвоєння і розтроєння руської культури»... «Це значить» — робив висновок Струве, що «малоруська або білоруська нації стануть у такі ж стосунки до великоруської, в якому чехи стоять до німців». А тому, проголосував Струве, — російська прогресивна громадська думка мусить енергійно, без усяких застережень і зм'якшень, вступити в ідейну боротьбу з українством.

З приводу цього виступу Струве Єфремов писав: «Звідки

взялися погляди д. Струве?.. Зродила їх, як признається автор на іншому місці, „патріотична тривога”, вколисав страх перед роздвоєнням або розтроєнням російської культури, вигодувало і випестило загальне незнання українства і той специфічний дух державного централізму, що його несвідомо для себе носить у грудях багато навіть кращих заступників російської інтелігенції» («Рада», 1912, чч. 23, 28, 34, 46).

Заклик Струве вступити в ідейну боротьбу з українством «без всяких застережень і зм'якшень» знайшов прихильний відгук серед російського громадянства і став прапором часу. Під цей прапор став і проф. Погодін, який доти хитався між українофільством і україножерством. Про нього часто писав Єфремов, як про показник браку чіткої позиції російського громадянства в національному питанні. Цього разу Єфремов назвав Погодіна політичним маятником. «Політичний маятник показує час, одбиває секунду за секундою наше громадське життя. Воно йде вперед, з'являються нові лозунги, вириває націоналістичний крик і галас серед російського громадянства — і маятник регулярно вибиває своє так-так».

Українсько-російським взаєминам С. Єфремов присвятив найбільше уваги. Не міг він обійти також і єврейського питання на Україні. Стаття про антисемітизм під назвою «Хистка позиція» була вміщена в «Раді» (1907, ч. 248). Пізніше, 1909 року, він написав статтю «Єврейська справа на Україні», вміщену в цій же газеті і випущену окремою відбиткою. До проблематики українсько-єврейських взаємин належить також відгук на появу книги фейлетонів відомого єврейського публіциста В. Жаботинського. Відгук цей мав назву «Єретича книга». Це той Жаботинський, про якого згадував і сучасний український публіцист Іван Дзюба у своєму виступі в Бабиному Яру 29 вересня 1966 року, коли говорив: «Великі сини обох народів заповідали нам взаємозрозуміння і дружбу... Блискучий єврейський публіцист Володимир Жаботинський виступав на боці українського народу в його боротьбі проти російського царизму і закликав єврейську інтелігенцію підтримувати український національно-визвольний рух та українську культуру» (цитовано за В. Чорновіл, «Лихо з розуму», Париж, 1967, стор. 303).

Виступ Дзюби в Бабиному Яру перекликається з виступом Сергія Єфремова в справі Бейліса. Це прояви тієї самої великої гуманістичної традиції в українській культурі, що її розкривав і досліджував Єфремов своєю ідеологічною інтерпретацією українського письменства.

Судовий процес над Бейлісом у Києві 1913 року Єфремов висвітлював в статтях «Голосна справа», «Суд совісті» і «Пересторога», які друкувалися в газеті «Рада». Крім цього, він написав

статтю про цей процес (під назвою «Волчья тактика») і для журналу «Украинская жизнь», але вона була сконфіскована.

Висвітлюючи перебіг процесу над Бейлісом, наш публіцист порушує цілу низку болючих питань і проблем українського життя, які, на жаль, великою мірою лишаються болючими й актуальними і для нашого часу: погромницької політики імперського уряду і російських реакційних кіл супроти поневолених народів, «вовчої тактики» цих кіл у застосуванні до України, ставлення до українського питання так званого поступового російського громадянства, байдужого або й ворожого до національних потреб українського народу.

Як великий гуманіст і водночас український патріот в органічному поєднанні цих понять поставився Єфремов до трагічної долі єврейського народу, в розсіянні суцього, частині якого судилося жити і на Україні — в умовах погромницької політики великодержавного шовінізму і апологетів величчя і сили Російської імперії. Цю трагедію єврейського народу поділяв з ним і український народ, тим болючіше, що він був позбавлений своїх національних прав і поставлений поза законом на своїй рідній землі.

І тому з великим розумінням і співчуттям С. Єфремов писав: «Київ ще раз зробився центром уваги... Більш місяця (25. 9. — 28. 10) суд присяжних у Києві судив єврея, обвинуваченого в душогубстві задля ритуальної потреби, або „из побуждений религиозного изуверства для обрядовых целей”, як манівцями написано в акті обвинувачення. Більш місяця висіло криваве обвинувачення не тільки над особою, що зайняла лаву підсудних, а й над цілим народом! І дехто, — пише далі Єфремов, — вже смачно облизувався та зідхав, згадуючи ті добрі старі часи, коли на муках грішники все виявляли і все чисто „по правді” розказували... Більше місяця, не рахуючи попередньої в'язниці, волочили перед його очима по багні те, що найдорожче буває людині — честь її й віру» («Ритуальна справа», «Рада», 1913, ч. 256).

Інформуючи про характер суду, Єфремов підкреслював: «Члени російського патріотичного товариства „Двуглавый Орел” зробили все, щоб наклеїти відповідний ярлик на обвинуваченого: „жид”. Реакція напружувала всі сили, аби розворушити національну ворожнечу і тим самим погнати на свій млин каламутну воду».

У зв'язку з цим Єфремов розкриває одне велике непорозуміння, яке висить над нами, як якесь закляття і сьогодні: все, що робиться поганого на Україні, переписується негайно на український народ, а коли є щось позитивне, тоді в очах усього світу відбувається якась дивна метаморфоза: Україна десь зникає, Київ стає «матерью городов русских», а народ український стає російським народом. Жертвою цього трагічного непорозуміння мав стати український

народ і в наслідок суду над Бейлісом. Це мав на увазі Єфремов, коли з такою увагою й занепокоєнням служив за перебігом цього процесу, і в зв'язку з ним писав: «Чимало є людей, що на український народ накладають якусь специфічну ворожнечу до єврейського народу». Суд над Бейлісом потенційно міг стати ще одним доказом цього антисемітизму на Україні. Єфремов розкривав і демаскував «вовчу тактику» московських юдофобів і україножерів: російські великодержавні «патріотичні організації, націоналісти (шовіністи) всіх видів зброї... міцно звили гніздо на Україні, особливо в Києві». За правилами цієї вовчої тактики провокативний протиеврейський суд над Бейлісом теж був задуманий у Києві. При чому треба мати на увазі, що присяжними на цьому суді, які мали винести свій вирок, були «прості українські дядьки в свитках та чумарках, з українськими обличчями», як їх описує Єфремов. «Коли я сидів на процесі, — пише Єфремов, — я ясно бачив причину тривоги й непевности щодо присяжних — отих українських селян». «Світову справу віддано на їх совість».

«І от сталося диво: не зважаючи на всі старання чорносотенної російської реакції скерувати суд у потрібному напрямі проти жидівського народу, суд українських присяжних виправдав Бейліса, став судом української совісти і цим ніби сказав: ми судимо не жида, а людину. У своєму присуді виходимо не з якихось національних інтересів і почувань, а по правді судимо, керуючись совістю». Так коментував Єфремов, сповнений почуттям українського патріотизму і національної гордості за свій народ, вирок українських народних присяжних. І саме тому з таким боєм спостерігав наш публіцист те, що сталося після рішення українських присяжних і про що широко писала світова преса і що по своєму коментувала російська преса, називаючи цей суд «судом совісти» — совісти народу... Але якого? «І от тут, — писав С. Єфремов, — починається те непорозуміння, яке фатально висить у повітрі й туманом огортає наші стосунки... Говориться про „русский народ“, „русское народное сердце“, „русскую народную душу“, „простых русских людей“, і тільки дехто, ніби розуміючи, що тут щось не так, заміняє це словами — „серые люди“, міркуваннями про „великую мистерию“, „великую литургию правды“. І читаючи все це, мимоволі хочеться сказати... хочеться крикнути — та огляньтеся, люди добрі, кругом себе, покиньте на часину оті високі „містерії“ та „літургії“ і погляньте на той дійсний, справдешній народ, що устами своїх заступників промовив те високе слово вічної правди. Адже він, народ отой, має своє власне обличчя, яке не розпускається в тому абстрактному, інтелігентському терміні „русский“, який ви на нього силоміць чіпляєте... Не „русский“ народ, якого тут немає, судив Бейліса, а український; сини українського народу сказали те слово, що громом прокотилося по

всьому світу і викликало здивування перед тим справді дивним судом народної совісти... Коли я тепер читаю дитирамби „русскому народу” в особах тих же людей — мені робиться боляче» («Пересторога», «Рада», 1913, ч. 249).

Це лише частина тих болючих питань, які підносив і своїм гострим пером загострював наш публіцист у зв'язку з процесом Бейліса. Зокрема він звертався до поступового російського громадянства і закликав його прийти до розуму: «Коли ті, що про народ і для народу говорять, коли вони справді шанують і поважають його, то повинні ж вони цю свою пошану виявляти, повинні признати те, що є в дійсності, й не ображати той народ нехтуванням його справжнього обличчя» («Пересторога»).

«На сторожі національної гідности» — так назвав Єфремов свою статтю про Михайла Грушевського як публіциста. Це означення стосується і до самого Єфремова.

З почуттям національного сорому і з гнівом та обуренням проти перевертнів і яничарів українського роду, з національною гордістю за свій народ відгукується Єфремов на голосні дебати у Державній Думі в українській справі. На вістря свого пера бере наш публіцист реакційну промову «гетьманського нащадка» д. Скоропадського, яка викликала протест української інтелігенції. Ще вимовніші наслідки дала відома заява «нащадка запорізького» д. Родзянка, на яку численною громадою озвалося вже селянство й робітництво з України, тим самим одкинувши тезу про виключно інтелігентський характер українського відродження. Підсумовуючи наслідки думських дебатів, Єфремов писав: «Українська справа враз стала вже перед широким громадянством як величезної ваги політична справа, почули про неї навіть ті, що перше навіть не уявляли собі всієї ваги цієї справи. Один тиждень українських дебатів у Державній Думі зробив, може, більше для освідомлення широких кругів громадянства, ніж роки повільної роботи іншими способами» («Українське життя 1913», «Рада», 1914, ч. 1.)

Пильно стежив Єфремов за громадськими настроями і проявами різних тенденцій у суспільно-політичній думці на Україні того часу. І тут він виявляв себе не лише добрим інформатором, а й глибоким аналітиком і керманичем української суспільно-політичної думки, остерегаючи від фальшивих шляхів і концепцій.

Єфремов зауважив дві протилежні течії в громадській думці на Україні за років реакції, які знайшли свій вияв у двох брошурах, виданих у Києві. Це був, з одного боку, лист С. Пригари під назвою «Від романтизму до реалізму». Романтизмом, на думку автора цього листа, було тодішнє українство, яке ставило свої далекосяжні вимоги в українському питанні і цим викликало репресії уряду проти українського руху. Автор закликав до повороту в минулі часи «малоросіяництва» з його льоялізмом до Росії. Це й був би реалізм у

поведінці українців. Дм. Донцов, зі свого боку, також закликав до переоцінки всіх вартостей і поглядів тогочасного українства, але тягнув його в протилежний бік. «Не „малоросіяństwo” рекомендує д. Донцов, а непримиренне українство», — відзначав Єфремов. «Автор (Донцов) завзято воює з „модерним москвофільством”, під яким розуміє поширену в певних колах нашої інтелігенції безграничну пошану перед російською культурою, дивну якусь духовну залежність від поглядів, пануючих в поступових російських кругах. Воює не тільки в своїй брошурі, але й в оглядах українського життя, що регулярно з’являються в „Дзвоні”».

До питання двох тенденцій в українській думці, які виявилися в брошурі Пригари «Від романтики до реалізму» і Донцова «Модерне москвофільство», Єфремов повертається пізніше в статті «З громадських настроїв», вважаючи, що ці настрої й тенденції варті найбільшої уваги, «бо саме з отих виточок і видно буде колись, якими шляхами ходила наша громадська думка в своєму невпинному розвиткові». «До „реалізму” кличе д. Пригара. До „нової орієнтації” навертає д. Донцов. „Реалізм” д. Пригари — то принципіальне „малоросіяństwo” цілком залежне від російщини, — правда, з задньою думкою запрягти його „колись” в українського воза. „Нова орієнтація” д. Донцова — то так само принципіальна зненависть до всякої російщини, хоч би в чому вона не виявлялася». Єфремов відзначає, що «заклик до „реалізму” не знайшов собі особливого відгуку й прихильності, але думки Донцова можна нерідко здібати серед наших людей. Резолюції львівського студентського з’їзду, що пішов слідом за д. Донцовим, показують, що ґрунт до них єсть, а що на тому ґрунті може вирости — бачимо вже з відомого листа семерьох томських студентів до д. Винниченка, та не менш ганебного пункту в статуті Харківського товариства ім. Квітки-Основ’яненка про людей християнської віри та слов’янського походження... Національні утиски та байдужість, що до справедливих національних домагань наших виявляє поступова частина російського громадянства, витворили отой отруйний ґрунт українського націоналізму, що покищо перебуває ще в сповитку, але може справді розгорнутися в небезпечну силу». «Політика знав’р’я і хапання за соломинку (д. Пригара) чи за гостру бритву (д. Донцов) однакові причини має, до однакових наслідків приводить». На погляд Єфремова, «робота повинна бути не в душі опортуністичного „малоросіяństwa”, а в душі видержаного і непохитного, певного себе і своїх сил українства, що не цурається і чужих впливів, але ставиться до них об’єктивно і перетворює їх у своєму розвитку органічно». «Шукання нових стежок, що виявилися в минулому році, одбігають од того шляху, яким іде загальна маса українства» («Рада», 1914, ч. 4).

Донцов виступав у журналі «Дзвін» з позиції марксизму. З

приводу цього Єфремов пише: «З того, що війна з „москвофільством” прокинулася серед „марксівської інтелігенції”, можна б тільки радіти. Адже саме ця інтелігенція на Україні досі була найбільш москвофільською, коли додержуватись невдатного терміну д. Донцова. Безоглядно й наосліп ішла вона за російськими товаришами, копіювала їх, доводячи до карикатури дрібні змагання, боялась і на ступінь одступити од тієї ортодоксальности, яку проголосили російські марксисти. Адже звідти чули ми і пишні заяви про шовінізм українського руху і деклямації про „неіснуюче питання”. Адже серед українських марксистів найдужче оглядалися на те, що робиться й говорить там, у центрі, і скільки було у нас своїх, доморослих українських Плеханових або Леніних! І ось такі маємо з Божої ласки, поворот: війну з москвофільством в українстві! Як же не вітати цього нового напрямку? І проте, вітати язик не повертається, коли взяти на увагу ту постановку, що надає справі д. Донцов». І далі: «Тікаючи традиційного в тих кругах москвофільства, він занадто розігнався в другий бік, перескочив усі межі, і од його запальних речей уже москвофобством одгонить — таким самим безоглядним, сліпим москвофобством, яким перше було москвофільство. Це теж карикатура, тільки в другий бік».

У цитованій статті Єфремова дається яскрава і влучна характеристика Донцова як публіциста: «Скрізь д. Донцов вишукує москвофільство, у всьому вбачає цей поганий фрукт нашого часу: що сіре, то для його вже неодмінно вовк, а часом з поспіху і не сіре здається вовком... А з вовком поводитьсь він без усяких церемоній і не милуючи. Так безцеремонно й немилосердно, що аж марксистському світоглядові не з медом дістається, аби дуже того вовка дошкулити. Так безцеремонно й немилосердно, що, читаючи брошуру й огляди д. Донцова, не раз питаєш себе: чи туди я оце потрапив, чи не у д. Щоголева, бува, вчився цей марксист робити свої наскоки на українську пресу?»

Крім цієї риси публіцистики Донцова бачити «вовка» там, де його й нема, — а «модерне москвофільство» він бачив і в газеті «Рада», і в журналі «Украинская жизнь» і, зокрема, в «Історії українського письменства», — Єфремов закидає Донцову висмикування і пересмикування цитат без подання джерел, звідки він їх бере, а — найголовніше, С. Єфремов критикує і його марксизм: «Чудно якось і взагалі чути од марксиста таке освітлення соціальних явищ (як москвофільство — П. Г.) і таку дуже непевну з марксистського погляду ідеологію, за яку од д. Донцова чимало дістається іншим разом і націоналістичній „міщанській пресі”. А тим часом це не єдиний у нього приклад такої, сказав би, зради світогляду задля сторонніх причин».

Відповідаючи на закид у «модерному москвофільстві», який був скерований проти всього тодішнього українства, крім «марк-

систської інтелігенції», Єфремов пояснює марксистові Донцову, що «відрив українства від безпосереднього зв'язку з європейською культурою» і прив'язання до російської літератури пояснюється не якимсь там «москвофільством», а певними історичними й сучасними економічними причинами. «На жаль, російська література ще є посередником — коли не лічити поодиноких людей, більшість української громади ще довго діставатиме західньо-європейські вартості отими манівцями. І не москвофільство тут виною або якесь там злочинство міщанського громадянства та його „безгранична пошана перед російською культурою”. Коли б так д. Донцов глянув був на справу, то це було б більш по-марксистському, і до правди ближче». «Не москвоїдством можна вирішити питання про стосунки між росіянами і українством». «І не є правдою твердження Донцова про те, що „українство є тільки культурним рухом”».

«Кінчаю бажанням, — пише далі Єфремов, — щоб д. Донцов, у якого є всі дані виробитись на цікавого публіциста, менше ганявся за „міщанством”, більше оглядався на факти, більше додержувався справедливості і більше був марксистом... Тоді з-під пера його не виходитимуть такі непередумані й нічим, окрім тенденційности, не оправдані праці, як ота, про „модерне москвофільство”» («Рада», 1913, ч. 148, 154).

Давнє діло, і ми тепер не входимо в оцінку тодішніх позицій Донцова чи Єфремова в їх суперечках, а обмежуємося лише викладом поглядів останнього.

До речі, Єфремов прихильно поставився до появи на українському журналістичному полі нового журналу марксистського напрямку, яким був «Дзвін». На його думку, цей журнал виповнив певну прогалину в українській журналістиці того часу і міг би спричинитися до розвитку й збагачення української суспільно-політичної думки. На жаль, провадить Єфремов, наші доморослі марксистки, що надавали цьому журналові марксистського обличчя, були лише епігонами російського марксизму, а не самостійними й оригінальними марксистами.

Читаючи цю полеміку тепер, маєш враження, що «народник» Єфремов був кращим марксистом, ніж його опоненти з марксистського табору.

Цей відступ я зробив на те, щоб сказати, що наліпка «Єфремов — народник» нічого ще не говорить і не доводить. Потрібна конкретна аналіза, що у нього було від народництва, що, може, й від марксизму, а що було й своє, з власного життєвого досвіду і з великої традиції української суспільно-політичної думки разом з різними можливими впливами, перетопленими в його світогляді органічно.

Коли перечитуєш публіцистику Єфремова, мимоволі постає

низка аналогій до багатьох подій і явищ нашого часу. Історія ніби повторюється. Ці аналогії старих царських часів до подій післяреволюційної доби відчував і бачив і Єфремов в останньому періоді своєї публіцистичної діяльності. Це його статті з часів Лютневої та Жовтневої революції і приходу більшовиків до влади. На підставі цих статей можна б писати працю: як встановлювалася більшовицька влада на Україні і що вона принесла народові. Ці статті друкувалися в газеті «Нова рада». Ось заголовки деяких його статей з часів Лютневої демократичної революції 1917 року: «Старим слідом» (централізм російської демократії), «Патока і отрута лютая» (українство перед судом московської наради), «Так, ви перешкождали» (українсько-російські стосунки), «Достукався» (про П. Струве). З часів Жовтневої революції і встановлення більшовицької влади заголовки статей Єфремова та їхня тематика особливо промовисті: «Панські жарти» (аналогія: самодержавство й більшовізм), «На вістрях штиків» (більшовицький терор і наближення реакції), «Соціалізація думки» (культурні заходи більшовиків), «Старі міхи» (робота російської бюрократії на Україні), «З історичних паралелів» (більшовицький терор).

Коло замкнулося, і все пішло як по-писаному, старими слідами російської великодержавности.

Проблематика, тематичне й ідейне багатство публіцистики Єфремова — надзвичайно широкого обсягу і може бути доброю поживою в літературному й науковому вжитку й сьогодні. Єфремов умів на, здавалося б, дрібних і маловажливих фактах ставити важливі проблеми сучасності і висвітлювати їх з глибоким знанням справи.

З чисто літературного погляду публіцистика Єфремова також заслуговує на високу оцінку. Знаходимо в ній усі жанри, властиві для справжньої публіцистики: гострий памфлет з уживанням іронії, сарказму й глузування, фейлетон з гумором і сатирою, полемічні статті з високим громадянським патосом, різного типу замітки. Мова публіцистики Єфремова не газетярська. Він щасливо уникає утертих виразів і канцеляризмів і, мов на показ, виявляє всі барви народної розмовної мови, хоч разом з цим це є також літературна мова інтелегента, здатна висловити ідеї й думки високоосвіченої людини.

Понад півстоліття тому, 1919 року, на засіданні Української Академії Наук у Києві академік Кримський, високо оцінивши публіцистику Сергія Єфремова, висловив надію, що колись вона буде зібрана і видана. На жаль, ця надія досі не здійснена.

ПРАЗЬКА ЗИМА

Здена Томін

Східня Европа... Коли я чую цей термін, ужитий в його післявоєнному значенні (що ми робимо практично щодня), він одночасно і засмучує і дратує мене. Це не тільки помилка з погляду географії, бо не одна центральноевропейська країна затагнена до категорії «східніх», це також і неісторичний, зневажливо вживаний термін. Його вживають на означення кількох досить незначних країн, що потрапили, бідолахи, під зверхність советчини. Лише рідко люди з Заходу згадують, що «малі» країни, як Чехо-Словаччина, Польща, Угорщина й інші, були віддані в радянську зону, тобто в руки Советам, Ялтинською конференцією, щоб забезпечити мир в Європі й незалежність її західньої частини; що нема жадних реальних історичних, культурних або політичних підстав для «альянсу» цих країн з радянською супердержавою; що насправді таку «передачу» було dokonано супроти волі самих цих країн. А народи, проковтнуті під час експансії радянської Росії ще перед другою світовою війною, звичайно взагалі не згадуються як незалежні, хоч такі, як, наприклад, українці, аж ніяк не можуть бути названі «малими». Держави Західньої Європи невіддільні від своєї історії, байдуже, чи вони великі чи малі. Але, наприклад, Чехо-Словаччина відома їм лише як дивна, досить штучна держава-конгломерат з чехів, словаків і кількох інших національностей, включаючи німців і українців, — держава, яку Гітлер бажав мати і дістав, і Сталін бажав і теж дістав. Я прочитала кілька лекцій британським студентам і школярам; для них завжди було великою несподіванкою, що до сімнадцятого століття існувало могутнє Чеське королівство, що в чотирнадцятому столітті Прага була столицею не лише чеського королівства, але й Римсько-Німецької імперії водночас. Вони нічого не знають про жалюгідне становище наших націй під Австро-Угорською монархією, яка майже знищила наші національні мови, ні про наше національне відродження в дев'ятнадцятому столітті, яке являє собою невеличке культурне чудо. Як вони можуть зрозуміти, до якої міри ця «дивна маленька» Чехо-Словаччина 1918 року була дорога нам, до якої міри модерною, демократичною республікою була вона, застосувавши в своїй конституції найкращі традиції європейської, а особливо — англосакської парламентарної демократії й американської ідеї свободи; одночасно ця конституція мала глибоке коріння в нашій національній культурі. Після 1945 року ми мали всі умови і були повні бажання відновити нашу демократичну державу і розбудо-

увати її далі; натомість у 1948 році у висліді влаштованого комуністами захоплення влади ми стали частиною Радянської імперії, частиною... Східньої Європи.

Поки я все ще жила в Чехо-Словаччині, я аж ніяк не уявляла собі, як далеко зайшло це викривлення, спотворення Європи, як трудно буде нам зламати його і знову стати незалежною європейською державою і як мало допомоги ми будемо мати. Якби я знала, я боронилася б навіть ще завзятіше. Бо саме ті нації, які тепер належать до Східньої Європи, мусять показати і радянській державі, і демократичному Заходові, що їхнє прагнення до волі й національної незалежності сильніше за будь-які політичні розрахунки, незалежно від того, називають їх холодною війною чи детантом. Але я народилася оптимісткою, отже починаю тепер вірити, що вигнанці усіх поколінь, усякого віку можуть дуже багато допомогти.

Я також уроджена чешка і до серпня 1980 року жила в Празі. Я пройшла життєвий шлях, типовий для людей моєї генерації. Злидні дитинства в робітничій родині під окупацією німецьких нацистів. Екзальтоване й безладне виростання підлітком за сталінських п'ятдесятих років, заперечення режиму, обурення і повстання. Енергійні, до деякої міри очищувальні шістдесяті роки я, як і багато жінок мого віку, перебула, навчаючись в університеті, працюючи для заробітку, вирощуючи дітей і одночасно живучи гарячковим культурним життям. Думала, що багато соціалістичних принципів могли б бути цілком пристойними засобами для сучасної соціальної організації, коли б тільки можна було додати свободу й демократію. Робила, що могла, щоб це здійснити. Бачила, що залізна завіса трохи надкришилася, їздила на Захід і мала багато гостей з Заходу, завела багато друзів і відкрила, наскільки ми були близькі одні до одних, і мої надії злітали аж до неба. Може, таки можливе, не зважаючи на все, існування єдиної Європи?

Прокинулася вранці того дня, 21 серпня 1968. Жила той фантастичний перший тиждень перемоги неозброєних людей над радянськими танками на вулицях Праги і потім бачила, як ціла країна була розчавлена в ізоляції. Бачила, як залізна завіса спустилася знову, відновилася рівновага сил; детант спершу соромливо усміхався, а потім розгорнув червоний килим Брежнєву й Гусакові, дотримуючи обачної мовчанки про те, що тимчасова присутність радянських військ у Чехо-Словаччині стала постійною... Частково віднайшла свій оптимізм після конференції в Гельсінкі 1975 року; її третя частина з наголосом на правах людини і громадських свободах обіцяла, здавалося, бодай націям, настільки позбавленим усіх свобод, як моя. — знову деяку надію. Пристала до руху «Хартії 77», була протягом року однією з трьох її постійних речників, пройшла через три роки слави й мізерії дисидентського

життя... і скінчила тим, що бачила, як мої найближчі друзі йдуть до в'язниці, а сама я й моя родина, втомлені і спантеличені, покидаємо свою країну.

Мені було сорок років, коли я прибула до Британії два з половиною років тому, і я не мала багато ілюзій. Співчуття до дисидентів, яке я знайшла тут, було більше, ніж я сподівалася. Але що дивувало мене — і досі дивує — це якийсь (і досить загальний) брак розуміння. «Мовчазна більшість» чехо-словацького народу, мільйони чоловіків і жінок на вулицях, звичайно розглядаються тут як більш-менш благодюшні, можливо — незадоволені, але не дійсно ворожі до соціалізму чи до Радянського Союзу, тоді як дисидентів клясують як опозиційні групи «антикомуністів», «антисоціалістів» чи «антисовєтчиків» або просто як нетипових осіб, заколотників чи майже «професійних мучеників». У Чехо-Словащині, і саме у справі «Хартії 77», все це практично стоїть навпаки: більшість населення глибоко антикомуністична й антирадянська, спостерігається майже расистське наставлення проти росіян (воно має своє коріння в інвазії 1968 року), і тому, що таке наставлення не може бути сильніше, ніж проста ворожість, — на ненависть. Дисиденти, хартисти, як зовуть самі себе люди, що підписали маніфест «Хартії 77», мали мужність заговорити, публічно сказати те, що інші навіть не наважувалися шепотіти, підписатися й дати свою адресу під численними документами й листами протесту, адресованими й висланими поштою до уряду. Вони поставили себе на лінію вогню, це правда. Але вони й звільнилися від страху й ненависти і тепер можуть протистояти режимові і боротися з ним на політичному, а не на іраціональному рівні. Вони не стільки антикомуністи чи антисовєтчики, скільки борці за свободу й демократію у своїй власній країні. Щоб добре зрозуміти рух «Хартії 77», треба повернутися до 1968 року, але надто багато людей Заходу вже забули ті події, або їхні спогади надто неясні. «Ви з Чехо-Словащини? Як там справи сьогодні? Як там з тим хлопцем, як його звали — Дубчек? Чи він ще досі живий? Коли воно було там — танки і всяке таке? 1968? І не кажіть, як швидко час летить!» Час не летить так швидко в Чехо-Словащині; ці часи тяжкі, гнітючі, вони тягнуться для нас повільно. А танки ще все там — не в Празі, але й не лише приховані в лісах і горах. Декілька чеських і моравських містечок буквально перетворено на радянські касарні...

Можливо, ми були нерозумні утопісти і йшли манівцями історії; можливо, «соціалізм з людським обличчям» не має майбутнього, він лише глухий кут радянської інвазії. Але наша віра в демократичний, плюралістичний соціалізм, значно ближчий до старих традицій чеської соціал-демократії, аніж до практики радянського комунізму, — була величезна. «Празькв весну 1968 року» звичайно

описують, як реформістичний рух всередині чеської комуністичної партії, як боротьбу між «лібералами» й «консервативними» членами Політбюро, в якій брали важливу участь інтелектуали й засоби масової інформації, але не все населення, не працюючі класи. Це неправда: шойно знесли цензуру, як відбувся спалах свободи; він ширився по всій країні, у рух втягалося все населення — не організовано, як польська Солідарність, це було радше немов пожежа. Свобода, коли брама відкрилася, не може бути стримана. Тільки дуже небагато людей брали серйозно радянські попередження й погрози; зрештою, що ж поганого в нашому бажанні власної версії соціалізму, демократії? Тому радянська інвазія була шоком. Проте ми стояли на своєму. Кожного дня навколо танків купчилися сотні озброєних людей з дітьми на руках, фабрики стали неприступними фортецями, вільне радіо давало пересилання, не зважаючи на всі зусилля заграбників заглушити його; російські солдати швидко деморалізувалися і переставали слухатися наказів, не можна було створити ніякого маріонеткового уряду. Здавалося, що інвазія переможе саму себе...

Дійсний, нищівний удар трапився тоді, коли викрадені члени Центрального Комітету партії вернулися до Праги і Дубчек, з сльозами в голосі, оголосив, що вони мусли підписати в Москві капітуляцію. Кількамісячне обережне довір'я чехо-словацького народу до «ліберальних» комуністичних лідерів було брутально — ймовірно, назавжди — знищене. Старий, жорстокий, репресивний прорадянський режим відновлено практично за один рік. (Він не кращає з бігом часу, навпаки, виглядає, що він більше, ніж колибудь, регресує в політичну атмосферу п'ятдесятих років.) Уся «велика чистка» забрала трохи більше часу — коло трьох років.

Під кінець цього періоду чехи й словаки були більш-менш уміло поділені на дві групи: «підбурювачів» і «звablених». Останні мали бути «прощені», перші мали бути покарані. За приблизною оцінкою, півмільйона членів партії, більшість із них — фахові люди, було викинуто з партії, і, як наслідок цього, вони втратили свою працю й суспільне становище. Практично всі добрі письменники, журналісти, історики, філософи й економісти були вписані до «чорного списку» і вигнані з академічних та мистецьких установ «на все життя». Не тільки було (є й тепер) заборонено їм друкувати хоч слово, але навіть їхні книги було вилучено з загальних бібліотек і часто спалено. Не було ніяких показових політичних процесів, був просто культурний і духовний геноцид небувалого розмаху.

Ідеологія цього періоду була зведена до своєрідно простої і всепроникливої, всюди поширеної брехні: Празька весна 1968 року була проголошена контрреволюцією і радянська інвазія прославлена як саможертвний акт братньої допомоги справжнього друга, Радянського Союзу. Майже кожний мусів погодитися з цією

брехнею і мусів це дійсно висловлювати в недвозначних фразах. Для людей це не легкий крок — сказати: «Так!» про щось, що несамовито заперечуєш усім своїм єством. Ця дія завдала дуже тяжкої, можливо, сталої, моральної шкоди кільком поколінням чехів і словаків. Ті, хто сказав: «Ні», не були розстріляні чи ув'язнені, що зробило б з них мучеників, а мученики можуть принести надію іншим. Ні, вони були зроблені паріями в дослівному сенсі цього слова: вони й їхні родини стали «недоторканими», виверженцями з суспільства; для них не було пристойної праці; саме спілкування з ними могло завдати їхнім друзям прикрощів; їхніх дітей не приймали до шкіл та університетів, ані навіть на «ліпшу» чорну роботу. У кожній місцевості було кілька родин таких виверженців; їхнє дожиттєве щоденне страждання, без усякої надії на майбутнє поліпшення дало режимові найкращий засіб залякати й запобігти відновленню руху минулих шістдесятих років. Трудно було йти за їхнім прикладом, і більшість чехо-словацького народу виконувала неминучий ритуал назверхнього погодження і ховалася за чотирма стінами свого помешкання, вирішивши ніколи більше не плутатися в політику, з наміром присвятити своє життя лише пошукам пристойного життєвого рівня. І знову, ще раз почали наказувати дітям: «Ніколи не повторюй у школі того, що чуєш удома!». І знову комуністи — тепер звичайно називані «більшовиками» — стали зневажаним і зненавидженим ворогом, якого краще слухатися, бо сила його здається безмежною.

Але й режим зробив деякі поступки; ринок харчів і предметів щоденного вжитку отримував великі субсидії протягом сімдесятих років, і порівняно високий стандарт життя (вищий, ніж у Польщі, Румунії або Радянському Союзі) підтримувався так довго, як це було можливе. Другим способом нагородити покірність і згоду народу була безприкладна терпимість органів влади щодо всіх форм корупції, економіки чорного ринку, обману і навіть розкрадання «соціалістичної власності». Кожного можна підкупити, і майже все можна отримати за хабар, а без хабара нічого. Єдиними людьми поза цими ганебними кайданами хабарів лишилися дисиденти...

Можливо, було неминуче, щоб у такому суспільстві «Хартія 77» висунула питання моральності й легальності радше, ніж пряму політичну позицію. Але хоч і які були б «м'які» принципи і вимоги цього руху, для режиму був прикрий удар, коли в січні 1977 року виникла «Хартія 77».

1975 року сам президент Гусак проголосив «процес консолідації й нормалізації» чехо-словацького суспільства закінченим. Чехо-словацький уряд підписав Кінцевий Акт Гельсінської Конференції про Безпеку й Кооперацію в Європі, а в 1976 році ратифіковано дві угоди Об'єднаних Націй про Права Людини і

Громадянські Свободи, і вони стали частиною системи законів Чехо-Словаччини. Чому б ні? Небезпека 1968 року минула, культурна й духовна еліта ізольована, вся країна була приборкана. Тепер надійшов час режимові Гусака показати миле обличчя і здобути у Заходу трохи довір'я, так потрібного для торгівлі й позик. Проте, того самого 1976 року заарештовано й віддано до суду членів неконформістської групи «рок-музики», що називалися «Пластикові люди всесвіту», заарештовано за те, що їхній рід музики, зухвалий і провокаційний, часто релігійний, зміст тексту пісень приваблював надто багато молоді, якій набридла порожнеча офіційної культури.

Їхній суворий процес звів до купи коло 150 видатних письменників, академіків, колишніх політиків; дехто з них не комуністи, дехто — члени партії, викинуті з неї після 1968 року; всі вони були членами ізольованої і, здавалося, розбитої еліти. Той факт що ці переслідувані — видатні, знані в усій країні, а часто й світової слави особи, підтримали нічим не видатну групу молодих «рок-музик», надав процесові особливого значення; я сказала б, збудив надію: ще не все було мертве й гниле в консолідованій Чехо-Словаччині, ще була можлива людська солідарність. Ті, що підтримали «Пластикових людей», трималися вкупі навіть і після суду; новознайдену спільність не можна було викидати геть.

За короткий час складено маніфест у формі листа до державної влади Чехо-Словаччини, який назвали «Хартія 77», під ним підписалося 240 осіб. На посланців обрали драматурга Вацлава Гавеля, філософа Яна Паточку і міністра закордонних справ часів Дубчека Їржі Гаека.

Шостого січня 1977 року «Хартія 77» мала бути вручена чехо-словацькому урядові й опублікована за кордоном.

Чеська таємна поліція перехопила авто з посланцями, конфіскувала петицію з усіма йменнями й адресами тих, хто підписав її; так почалася кампанія проти хартистів. Їх допитували, арештовували, обшукували їхні житла; поліція невпинно чіплялася до них. Якщо вони мали «пристойну» працю, відразу ж втрачали її, їхні телефони роз'єднували, конфіскували шоферські свідоцтва, перехоплювали пошту, вставляли мікрофони в помешкання. Газети й інші засоби масової інформації були повні наклепів; хартистів обзивали, з одного боку, «жменькою самозакоханих честолюбців», а з другого — великою контрреволюційною групою, що кориться наказам імперіялістичних шпигунських центрів». Навіть повітагали знову старі «сіоністські» звинувачення, у справжньому дусі сталінських п'ятдесятих років.

Але така кампанія сама себе поборювала: чим більше наклепів і переслідувань терпіла «Хартія 77», тим більше співчуття мала вона від населення. Текст маніфесту розмножувався під копірку на

сотнях приватних друкарських машинок і доходив до тисяч людей. На червень 1977 року «Хартія 77» мала вже 750 підписів, майже втричі більше за початкову кількість. (порівнюючи з 15 мільйонами чехів і словаків це може здаватися незначним числом, але в тоталітарній державі це дуже багато). На цей час наклепницька кампанія засобів масової інформації припинилася і влада вдалася до куди більше ефективних заходів: офіційної мовчанки і цілковитої передачі хартистів до рук всевладної таємної поліції. Але режимові вже було завдано шкоди. Те, що могло б лишитися «просто ще однією петицією» стосовно дещо «абстрактного» питання про права людини й цивільні свободи, зробилося сильним рухом, незаперечною частиною чеської історії.

Початковий маніфест «Хартії 77» січня 1977 року дійсно був досить невинним документом. Мова його не була мовою політичної опозиції, навіть не мовою сильного протесту. Він вітав ратифікацію Чехо-Словацькою державою двох угод Об'єднаних Націй про людські права і далі наводив список порушень цих прав у щоденній практиці країни. Він висловлював надію, що здійснення таких прав і свобод, гарантованих громадянам на папері, може бути досягнене потроху, без великих політичних змін, і пропонував співробітництво в цій справі з державною владою.

Що ж у такому разі так сильно розлютило режим? Той факт, що «Хартія 77» з'явилася саме тоді, коли влада думала, що вона все має під контролем? Зрозуміння, що не можна відібрати політичний, культурний або духовний авторитет від людей простим виверженням їх з суспільства й переслідуванням? Те, що кожне окреме ім'я з 240 початкових підписів під «Хартією 77» мало більше ваги й користувалося більшою повагою й популярністю у населення, ніж весь уряд вкупі з Центральним Комітетом? Чи той факт, що «Хартія 77», зі своїм моральним і гуманітарним закликом, зібрала до купи осіб і групи найрізноманітніших політичних і релігійних переконань — комуністів, соціалістів, радикальних марксистів, демократів, антикомуністів, католиків, протестантів, євреїв, артистів, студентів, академіків, домашніх господинь, робітників, старих і молодь, створюючи таким чином дійсно плюралістичну платформу, що було однією з мрій 1968 року?

Що б не було, але «Хартія 77» довела ще раз, наскільки вразливі тоталітарні, цілковито незаконні режими, наскільки бракує їм політичної зброї, як їм доводиться вдаватися до голої фізичної сили, щоб урятувати політичну ситуацію, до брутальних репресій. Вона показала, наскільки ці режими несумісні з будь-якою дійсною ідеєю демократії, волі, людських прав і громадянських свобод, незалежно від того, як урочисто вони дотримували б їх на папері.

Рух «Хартії 77» продовжує існувати, не зважаючи на декілька сильних розгромів, постійні причіпки поліції, ув'язнення й прине-

волення багатьох його членів покинути країну. Такий рух трудно вбити, бо він бореться за елементарну людську гідність і чесність; коли бій дійшов до останнього, люди звичайно не здаються. Тепер уже понад тисячу людей підписали «Хартію 77»; втомлені, оточені таємною поліцією, часто неспроможні спілкуватися з іншими, живуть в матеріальних злиднях і побоючись за своє життя, вони все таки ідентифікують себе з цим рухом і його моральними, не насильницькими принципами.

Багато молодших хартистів втрачають терпець; вони хотіли б піти в криївку, творити радикальні групи. Вони вважають, що «Хартія 77», з її високою мораллю, обстоюванням легальности, одвертости, ввічливим звертанням до державної влади, не спромоглася забезпечити активну підтримку широких мас населення і особливо — працюючих клас.

Це правда, що мова багатьох документів «Хартії 77» надто інтелектуальна, легалістична і навіть символічна, щоб бути легко зрозумілою й оціненою мільйонами. Але «Хартія 77» створила таку величезну кількість писаних матеріалів, від коротких заяв до довгих документів, від відкритих листів, індивідуальних протестів, повідомлень і фейлетонів до книжок прози, віршів і драми, що вони являють собою цілу незалежну літературу, яку й досі широко читають, розшукують, приватно копіюють. Це — справжня «машинописна культура»: навіть книжки передрукують на машинці з кількома копіями й оправляють їх ручним способом, а в Чехо-Словаччині володіти дуплікатором або «недозволено вживати» його карається суворіше, ніж незаконне володіння вогнепальною зброєю. За «щасливіших часів» руху, коли все ще можна було зустрічатися й уникати поліційних рейдів, ця «машинописна культура» доповнювалася іншою незалежною культурною діяльністю: актори-вигнанці виставляли п'єси в приватних вітальнях, малярі виставляли свої твори на горищах або в підвалах приватних будинків, вчені давали молоді лекції у своїх помешканнях, навіть влаштувано «рок-концерти» в клунях по селах. Тепер це можливе дуже рідко: таємна поліція здається всюдисущою, а її зухвальство й брутальність зростають з кожним новим випадком. Поліцаї спалили кілька житлових будинків; вони не вагаються брутально бити людей на місці і вдаватися до неприхованого шантажу і погроз навіть маленьким дітям.

Коли у 1979 році мене бив агент таємної поліції, він дійсно був дуже таємний: він бив мене поліційним кийком, але його обличчя було приховане найлоновою панчохою. А тепер вони не турбуються прикривати свої обличчя, вони нападають на людей в їхніх хатах або б'ють у приміщенні поліційних станцій.

Не зважаючи на все це, представники «Хартії 77» під цю пору — А. Марванова, М. Р. Кржіжкова і Ян Козлік) однак знаходять

способи, як зустрічатися й укладати декларації; так само робить і В. О. Н. С. (Комітет для захисту несправедливо переслідуваних), який спостерігає і повідомляє про випадки політичних переслідувань і репресій. Ці люди заслуговують дійсно на глибоку пошану, бо стати представником «Хартії 77» або членом Комітету В. О. Н. С. майже автоматично означає декілька років каторги, як у випадку Вацлава Гавеля, Ярослава Шабата, Їржі Дінстбіра, Вацлава Бенди, Петра Уля, Отки Беднаржової, Рудольфа Баттека, Ладіслава Ліса й Івана Їровса, щоб назвати бодай декілька з них.

Я не хочу здаватися надто оптимістичною. Люди на останній позиції можуть битися до останнього, не здаючися, але вони можуть померти. Якщо підтримка західних демократій — хоч яка спорадична — припиниться, хартисти можуть зникнути або їх змусять до цього. «Хартія 77» не має виграти жадної великої перемоги. Але саме існування її, її виживання — вже багато додає до самоповаги нації, як вузький місток через море брехні, корупції, підтримки режиму на людях і ненависти всередині, запобіжник проти абсолютизації страху і затирання пам'яті нації. Можливо, будуть виникати інші, радикальніші рухи, підіймаючись або радше закопуючися вглиб, у міру того, як стає неможливим далі підтримувати штучно високий рівень життя: ціни летять угору, заробітна платня йде вниз, природні запаси країни без жалю плюндруються, а природа її забруднюється, люди робляться біднішими й більше сердитими, а режим не має нічого, чим винагороджувати за слухняність. Але «Хартія 77» збереже своє значення. Я вбачаю прямий зв'язок між «Хартією 77» і тим тижнем у серпні 1968 року, коли досконала самоорганізація, солідарність, суворе стримування від насильства, дисципліна, гумор і високий дух чехо-словацького народу здобули перемогу над танками й кулеметами радянських заграбників. Ми тоді повнотого користувалися нашими правами людини і громадянськими свободами, ми високо тримали нашу людську гідність, не чіпляючи на неї ніякої назви. Ми були переможені під кінець і ймовірно будемо переможені знову. Але бути прибічником прав людини і свобод означає бути прибічником усіх європейських традицій, почувати себе частиною європейської цивілізації й культури, що й рятує нас від утоплення в «східньому» морі.

Я пригадую своє здивування після моєї доповіді про «Хартію 77» групі студентів університету. Перше питання було: «Що ви власне маєте на увазі під людськими правами? Чи не говорите ви про якісь містичні цінності або насправді про привілеї для інтелігенції?» Отже, я почала називати їх: право жити вільним од страху, свобода вислову, мови, думання, релігійного переконання, свобода зборів, право на чесний і справедливий розгляд справи, здійснений незалежним судом; право мандрувати, свобода від

причіпок поліції... — «О, я розумію, — сказала дівчина, — нам здаються такі речі samozрозумілими, правда?» — «Так, — відповіла я, — і нехай буде так і далі, але пам'ятайте, що існують люди й народи в Європі — чехи, словаки, поляки, українці й інші, що були народжені з такими самими природними правами, але позбавлені цих прав. Їх не можна лишати самотніми в їхній боротьбі, і вони не мусять бути вживані як м'ячик для гри політиків у пінг-понг, підтримані або кинуті в будь-яку мить. Я боюся, що їхній занепад, їхня поразка можуть бути початком вашого власного занепаду...»

ЗДЕНА ТОМІН І ПРАЗЬКА ЗИМА

Здена Томін — одна з тієї когорти борців за людські права, яка оживила цивільну відвагу й незалежну думку в Чехо-Словаччині після брутального придушення Празької весни. Енергійний і красномовний борець, представник чехо-словацького руху за людські права — «Хартії 77», вона була вислана з батьківщини з чоловіком і двома синами і тепер продовжує боротьбу зі свого нового осідку в Лондоні.

На щастя, її робота була улегшена допомогою іншої чешки — кінорежисерки Єви Колоухової. Ця остання умовила її написати сценарій для півдокументального фільму про «Хартію 77», взявши за основу особисті пригоди родини Томіних. Фільм «Вороги держави», показаний 15 березня, був одним з найяскравіших документів, поданих британською телевізією, про життя в тому котлі під високим тисненням, яким є Східна Європа.

«Я хотіла, щоб британська публіка зрозуміла, що то за люди, яких називають дисидентами, — сказала мені Здена, — що вони — найзвичайніснітькі люди, змушені обставинами виконувати трудні ролі, і що багато хто з глядачів цього фільму, якби їм довелось жити в подібних обставинах, реагував би точнісінько так само».

Здена признається, що вона дуже неохоче стала дисиденткою. Її чоловік, відомий філософ Юліус Томін, підписав «Хартію 77» і продовжував боротися, читаючи неофіційні лекції з філософії у себе вдома. Здена, як мати і єдина, хто мав заробіток, не дуже хотіла потрапляти в біду. Але іншого виходу не було. Перспективи її старшого сина на освіту були втрачені після того, як він написав в школі есеї про права людини. Її чоловік мусів служити нічним сторожем у зоопарку. Саму її (перекладача за фахом) звільнили з праці, і вона побачила, що не лишилося більше нічого втрачати.

З 1979 року Здена стала однією з трьох представників «Хартії 77». Тепер ролі вдома помінялися. Здена щоночі друкувала на машинці дисидентські документи. Органи влади почали залякувати її родину. Агенти таємної поліції демонстративно ходили за нею, куди б вона не пішла, і сторожею стояли коло її дверей. У червні 1979 року її брутально побив замаскований агент, і вона дістала струс мозку. Але й це не спинило її. Допитувачі прозвали її «залізною дамою». «Я була надто зосереджена на тому, —

пояснює вона, — щоб поводитись гідно і приховати тремтіння своїх рук».

Влітку 1980 року умови життя родини Томіних стали зовсім нестерпними, і вони вирішили погодитися на офіційну пропозицію емігрувати. Хоча виїзди за кордони Чехо-Словаччини заборонені ще з 1969 року, їм видали візи за два тижні.

Здена надає надзвичайної ваги західній підтримці руху за права людини в країнах Східного бльоку. Вона певна, що без цієї підтримки її оточені ворожими силами колеги дістануть ще тяжчі вироки або «просто зникнуть». Вона надто добре знає, що людям Заходу часто трудно зрозуміти важке становище в країнах за залізною завісою і втямити, що ці країни були проти їхньої волі віддані в Ялті на поталу радянському режимові, щоб забезпечити мир в Європі. Вони борються, щоб вижити і відчайдушно, палко бажають залишитися частиною Європи.

Здена, тепер їй 42 роки, сподівається якогось дня повернутися до Чехо-Словаччини. А тим часом — і вона знає, що чекання може бути дуже довгим, — палко бажає розповісти про становище своїх колег і писати. Зі своїми «Ворогами держави» вона має добрий початок.

Богдан Нагайло

У ЛАБЕТАХ КГБ

Богдан Кордюк

Назву книжки* взято з пропагандивного пляката 1945 року, на якому був зображений польський вояк і маленький чоловічок з табличкою: «АК». На плякаті підпис: «Велетень і запльований карлик реакції».

Автор книжки Пйотр Возняк (псевдонів в АК — Вір) народився 1912 року в селі Млинська Теробовельського повіту на Галицькому Поділлі. Закінчив учительську семінарію в Тернополі і був учителем. Під час нападу на Польщу Німеччини й СРСР був у війську, а вже у вересні 1939 НКВД заарештувало його й посадило до в'язниці у Раві Руській, звідки йому пощастило втекти за кілька місяців. Возняк пішов у підпілля й у 1941 році очолив другий відділ штабу Тернопільської округи Армії Крайової (АК). З поновленням більшовицької окупації втік зі Львова до Перемишля і там перебрав керівництво партизанської групи «Сян». У вересні 1945 року був командувачем Народного військового об'єднання на терені від Перемишля до Сандомира. 1947 року вийшов з підпілля й учителював у Битомській початковій школі.

Удосвіта 22 серпня 1948 року польська Служба Безпеки (УБ) заарештувала його, і він перебув майже вісім років у в'язницях. Цей відтинок його життя становить зміст обговорюваної книжки, третього тому спогадів, інші томи нам не відомі.

З Битому Возняка негайно перевезли до Жешова, де керівником воевідського УБ був полковник Дуда, тип енкаведиста, з яким автор мав справу в 1939-40 роках у Раві Руській. Виявилося, однак, що Дуда був різником з Томашова-Люблінського, пройшов вишкіл НКВД в Радянському Союзі і на протязі одного року просунувся від капітана до полковника.

Перший допит, що тривав без перерви три доби, супроводжувався биттям. Помічник Дуди, капітан Ґайда, походив з Сілезії, а за німецької окупації був у ґестапо. Таких в УБ було багато, і вони були найгірші. Допити продовжувано в спеціальному павільйоні, що його

* Стаття присвячена обговоренню книжки Пйотра Возняка «Запльований карлик реакції. Спогади АК-івця з в'язниць ПНР» («Zapluty karzel reakcji. Wspomnienia AK-owca z więzień w PRL»), що вийшла 1982 року в Парижі у видавництві «Spotkania». З уваги на цікаві аналогії між подіями у Польщі й на Україні автор статті змушений був докладніше зупинитися на переказі змісту книжки — Б. К.

називали «різня», бо там вирішувалася доля в'язнів. Кімнати переслухувань були розташовані над камерами в'язнів, так що виразно чути було голоси тортурованих. Це впливало на нервову систему тих, що ждали на свою чергу. Йшлося про «розм'якшування» в'язня. Поза тим — під час переслухувань брутальні биття палицями, носачами куди попало; як в'язень умлівав, відливали водою і знову били. Перед вели в цьому знову ж недавні виступники гестапо. Часто бувало, що в'язень після такої операції вмирав. Ну, то що? Так викінчувано багато в'язнів.

Возняк після такої процедури пролежав напівпритомний кілька тижнів, щойно тоді міг підвестися і зробити кілька кроків. І знову переслухування з биттям. Возняк «розколовся» і признався у виконанні злочинів, яких не робив. Потішав себе, що зізнаннями нікого не обтяжив, нікого не «всипав». Для нього, одначе, був це вирок смерті. Насправді не було таких твердих, які витримували такі поновні тортури. Багато вмирало, і ніхто про них не знав. Без судового вироку розстрілювали в'язнів, а виконував вирок (смерти) старший вартовий «Бронек» за пачку цигарок.

Після десятиох місяців слідства судді мали тільки підтвердити обвинувачення, спрепароване через УБ. На лаві підсудних опинилося дев'ять осіб, які не були суцільною групою. Метою суворої розправи було представити членів підпільних організацій кримінальними злочинцями, а розправу вести так, щоб підсудні самообвинувачувались або взаємно обвинувачували один одного. Підсудні звичайно відмовлялися від своїх зізнань, які складали під тортурами. Але це не мало значення, бо була альтернатива: погодитися з актом обвинувачення або йти на поновне слідство, тобто на певну смерть у підвалах УБ.

Деякі в'язні не витримували тортур і «сипали» інших. Таких автор не засуджує і їм якоюсь мірою співчуває. Але він говорить з погордою про тих, що виконували брудну роль донощиків УБ, як, наприклад, Казімір Стоцький. Через нього попало в тюрму коло сотні «винних» і невинних. Він був коронним свідком у всіляких справах і сподівався якоїсь винагороди за «вірну службу». Проте дістав строк 15 років і, мабуть, не дістав би більше й без підлої служби. УБ дало приклад, як оцінювати такі послуги.

Вирок районного військового суду у справі 9 обвинувачених: 4 (у тому числі автор) — на страту, два — на довічне ув'язнення, один — на 15 років, одна жінка — на 13 років, один — на 6 місяців. Таких низьких вироків військовий суд ніколи не давав. Цим разом ішлося про пропаганду, мовляв: який суд ласкавий.

Отже підсудних зараховано до тих десятків тисяч вояків АК, ліквідованих військовими районними судами ім'ям революції, що трималася на радянських багнетях. Радянська агентура, спираючися на суспільну чернь, її руками влаштовувала масакри, як колись у Катині та інших місцях страт.

«Ми не були винятками, йшли ми на смерть, як десятки й сотні тисяч перед нами в нашій історії і десятки тисяч мали пройти після нас. Бо така логіка була й є чинна в системі червоного імперіялізму. Все, що протиставиться йому, мусить бути задушене поліційною машиною, здібною до найбільших злочинів і жорстокостей. У цій справі його можна рівняти з гітлерівською системою народобивства».

У смертній камері ч. 27 було 15 в'язнів. Автор ушановує декількох з них короткими згадками: Ян Додт, командир партизанського відділу АК, Владислав Фльорек, заступник Додта. Далі йдуть вояки УПА, про яких Возняк пише з респектом і визнанням. «Іван Домбровський, вояк УПА, коли виходив з камери на місце езекуції, голосно вигукував „Слава Україні“, вмирав за ідею, якій був вірний до кінця; в очікуванні смерти поведився надзвичайно спокійно». За війни був польським вояком, брав участь у боях і втратив око. До кінця війни перебував у німецькому полоні. Після повернення вступив до УПА на Лемківщині.

«Трагічна доля Домбровського може колись принести плоди у формі нової орієнтації, — пише автор, — яка зформується під девізою, що її висувають деякі українці: „Нема України без Польщі і немає Польщі без України“. Співпраця і приязнь обох народів у нашому геополітичному становищі може зберегти їх перед грізними імперіялізмами заграбницьких сусідів».

«Українці з камери ч. 27 йшли на смерть з гордістю і гідною подиву твердістю. Так умирав Бурлака, командир сотні УПА... також його найближчий співробітник, шеф штабу сотні, Zenko (Бахталовський), син греко-католицького священника з Яблунова коло Копиченець...»

Бурлака та інші перебралися були влітку 1947 року на терен ЧССР, звідки хотіли дістатися на Захід до американської зони. Вони повірили чеським запевненням, що після складення зброї будуть інтерновані як військовополонені. Але після перебрання влади в Празі комуністами в лютому 1948 року упістів видано Польщі. І польськими руками ліквідовано їх. Таким чином 1948 року загинуло коло 1000 упістів на терені Жешова і Перемишля. Пізніше головний винуватець, генерал Моссор, був засуджений на довічне ув'язнення і, мабуть, помер у тюрмі. Упістів, яких не встигли стратити, звільнено на підставі амнесії.

Розстріляних вивозили до сусіднього лісу і затирали всякі сліди. У тому лісі на протязі кількох років після війни (найбільше в 1949) поховано близько 1000 осіб.

Після двох місяців перебування у смертній камері прийшла черга на автора обговорюваної книжки. З серпня 1949 року викликали його з камери. Але дивне! Не перевели через звичайну процедуру: в'язання рук на спині, затикання уст і далі бігцем у

спроводі 4 убистів з пістолетами до підвалу, де інший убист, звичайно «Бронек», стріляв у голову. Цим разом була тільки одна секретарка, яка вручила телеграму: найвищий військовий суд у Варшаві розглянув 2 серпня 1949 року справу Возняка Пйотра, анулював вирок районного суду в Жешові і замінив його на 10-річне ув'язнення.

Такого випадку ще не було, щоб вирок на двократну кару смерті знижено до 10 років. Здобутися на таку поставу суду могли дуже відважні люди. Найбільше запекло це УБ. Почали нове слідство, щоб скасувати вирок найвищого суду. Заарештовано жінку Возняка, але шантаж і фізичне та психічне знущання не зломали її. За місяць її звільнено. А поновне слідство у Жешові не дало жадних вислідів. Отже, вирішено перевезти Возняка до центральної тюрми у Вронках до диспозиції Міністерства безпеки. Після вироку вивозили в'язнів найчастіше до тюрем у Вронках або в Равічу, а жінок до Тарнова, з більшими ж вироками до Фурдона над Вислою.

У Вронках викінчувано тисячі в'язнів у 1949-53 роках під керівництвом майора УБ з участю «французів», тобто комуністів-репатріантів з Франції, які тоді поповнювали лави УБ, кримінальної оборони і міліції. Вони були відомі жорстокостями супроти в'язнів. Хоча Вронки були призначені для політв'язнів, спроваджувано туди й кримінальних, щоб вони тероризували політичних. У багатотисячній масі політв'язнів поступово накреслювався поділ на «благонадійних», покірних і непокірних, твердих, приречених на знищення. Визначали це люди, здібні на все за ціну цигарки і трошки кращих умов життя. А значна частина в'язнів після трьох років, часто раніше, йшла на співпрацю з адміністрацією. Поділ в'язнів на різні категорії роблено без уваги на освіту, професію, суспільне становище. Загалом інтелігенція була податливіша, часто прагнула перетривати за всяку ціну. Лікарі, священики, учителі, юристи — доволі часто поринали на дно морального упадку, співдіючи з УБ.

«У боротьбі з німцями ми ризикували втратою свободи або життя, більшовики забрали нам душу. Це вже було суспільство, не об'єднане в боротьбі з ворогом, а в багатьох випадках розбите, придушене і перетравлене комунізмом», — пише Возняк і називає ряд осіб, які вислугувалися перед УБ.

Багато в'язнів загинуло в «шафах» — камерах-одиночках, в яких — колишній в'язничний реґламент дозволяв тримати в'язня найдовше 7 днів, а тоді перебували в таких камерах цілі місяці, а то й роки. Возняк пережив у «шафі» півроку. Тривале перебування в «шафі» доводило до загального паралічу або іншого невиліковного захворювання. Бувало, в «шафу» впаковували кількох в'язнів, які мусили голі сідати один за одним і перебувати нерухомо в воді,

бо обливали нею в'язнів що деякий час. Це називалось «гноїти». У таких умовах загинуло багато в'язнів, переважно заслужених вояків АК. Це був час, коли кожного дня вантажено померлих або вбитих до «четвертого павільйону», тобто до трупарні. Жниво смерти було таке багате, що там бракувало місця, а крематоріїв не було. У «третьому павільйоні» перебувало понад тисячу важкохворих в очікуванні смерти, бо лікарської опіки практично не було. У травні 1951 року затиснено режим ще дужче. Начальник тюрми кожного дня викликав десятки в'язнів до карного звіту, тобто запроторював на довгі місяці до карної камери.

У серпні того ж року раптом звільнено начальника тюрми, а новий позвільняв в'язнів з карних камер. Жадних інших змін не було. Під кінець грудня автор важко захворів, і його відведено до тюремного шпиталю на операцію. Але за кілька днів він мусів покинути шпиталь. Справа була в тому, що після зміни виroku з кари смерти на 10 років тюрми міністерство безпеки далі провадило слідство, щоб спростувати цей вирок. З Варшави часто приїжджали убісти, і Возняк мусів бути здатним до переслухувань. Мабуть, завдяки цьому він уникнув смерти.

Під кінець грудня Возняка вивезли в супроводі аж сімох військових конвоїрів у сірих мундирах літунів, і він опинився у Варшаві в якійсь невідомій установі. Щойно згодом виявилось, що нова в'язниця містилась у підвалі командування авіації. Почалось усе наново, але в іншому стилі. Слідчий, капітан Максимов (насправді Максимюк з Волині), тільки вдавав росіянина; він відразу ж зажадав: «Пишіть життєпис!» і не підганяв, даючи на це багато часу. За кілька днів після здачі життєпису почався допит ординарною лайкою, але, на відміну від попередніх допитів, без биття. Радянські методи витягати зізнання були рафінованіші й ефективніші. Їх випробувано на мільйонах жертв у Радянському Союзі. Це не були вже польські убісти, хлопці від ципів, палкарі, які перебрали методу німецького гестапо. Установою, в яку попав автор, командував росіянин, полковник Левандовський. Військова інформація була обсаджена росіянами і євреями, але найнижчі функції виконували поляки. Про УБ знав кожний поляк, бо відчував його постійно. Натомість органи військової інформації становили законспіровану еліту з довгими руками, що сягала до верхків у державі. Тут даремно було відмовлятися від зізнань, видобутих під примусом, розраховувати на суд, бож це була перша і остання інстанція, яка засуджувала і виконувала вироки. Автор пригадує масові вбивства в'язнів у Львові, Тернополі, Станиславові, Чорткові, Луцькому, Бердичеві, Києві, Харкові та в інших містах України в 1941 році, виконувані без всякого суду НКВД.

Служба інформації польського війська мала різні відділи: організаційний; фінансовий і технічних справ; розвідки внутрішньої

та закордонної; ув'язнення, слідства і препарування вироків; контррозвідки. Окрім того, на всій території Польщі розташовано 9 округових служб інформації, яким підлягали різні роди зброї: військо, військова фльота, авіація та інші. У кожній військовій одиниці були офіцери інформації, права яких перевищували права командира даної одиниці. Завданням маршала Рокоссовського, якого прислав Сталін, було виконати ґрунтовну чистку командного складу збройних сил Польщі, в якому важливі пости посідали старшини, що перебували в німецькому полоні або воювали по боці союзників, а далі щільно підпорядкувати польські збройні сили радянському командуванню. Дальшим завданням було понасаджувати в армії провокаторів та інформаторів. Щойно після жовтня 1956 року реабілітовано посмертно багатьох знищених військових, а Рокоссовський зі своїм штабом після успішного виконання завдання одержав найвищі польські відзнаки і повернувся до Москви. Але УБ і військо залишилися під повним контролем Москви. (Було б легко вірно, навіть наївно сподіватися, що польські вояки не будуть розстрілювати польських робітників, або що польське військове керівництво, включно з генералом Ярузельським, не є повністю контрольоване Москвою і що воно зможе діяти суверенно.) У Польщі виріс жажливий радянський поліп, який душив її. А польська влада? Сейм ухвалив закон про амністію 1947 року на те, щоб вояки АК виявили себе, вийшли з підпілля. Вони повірили владі, а УБ запроторив до тюрем понад 70 тисяч колишніх вояків АК.

Полковник Левандовський під час допитів висунув перед Возняком альтернативу: погодитися зі всіма обвинуваченнями (що означало певну смерть) або піти на співпрацю зі службою військової інформації; тоді — звільнення з тюрми, офіцерський чин, найкращі життєві умови. До того додавав: «Ми можемо багато. Можемо заарештувати і Циранкевича (прем'єра) і Бєрута (керівника партії). Від нас усе залежить».

Возняк заявив Левандовському, що складе повні й правдиві зізнання. Він писав їх кілька днів, але йому не повірили. Застосовано інші методи допитів: сидіти на стільці без опертя спочатку 8 годин на добу, наступного тижня — 16 годин, а як і це не помагало, — по 22 години. Якщо в'язень не капітулював протягом 6 тижнів — повторювано процедуру, але стоячи «струнко». Автор, вистоявши 22 години, не витримав, заломився. Йому відомо, що тільки один з в'язнів, підполковник Мінаковський, витримав довше, нікого не обтяжив, але його разом з 18 військовими старшинами розстріляли. Возняк був готовий зізнатися у всіх не вчинених злочинах. Але також нікого не обтяжив, за винятком тих, що повмирали, або були за кордоном. Врешті, після півторарічного слідства влаштовано йому очну ставку. Невідома Вознякові особа

заявила, що він був офіцером розвідки АК по Тернопільській окрузі в 1942-44 роках. Так справді було, але Возняк гадав, що про це не знали. Можливо, що НКВД, ув'язнивши 1944 року весь штаб АК у Львові і в Тернополі, дістало про те якісь відомості. Армії Крайовій роблено тоді закид, що вона провадила акцію «Антик», тобто поборювання радянського підпілля під час німецької окупації у співпраці з німцями. Цинічний закид, бож відоме було, хто і як співпрацював з гестапо. Насправді більшовицьке підпілля скерувало всі зусилля не на боротьбу з німцями, а проти АК (і, додамо, проти УПА — Б.К.).

Слідство тривало далі, але нічого не діялося, принагідно повторювано, що воно може потривати й довгі роки, вони мають час.

Під кінець липня 1952 року Возняка знову перекинули до тюрми у Вронках і примістили до «ізолятки», маленької камери, куди перед війною саджали в'язнів за дисциплінарні провини у тюрмі, найдовше на 7 днів. Довше перебування в «ізолятці» було справжньою мукою: влітку безліч блощичь, зимою холод, як надворі, бо вікно мусіло бути відкрите, а теплої одежі не було. В'язні вмирили найчастіше через параліч.

Щойно в серпні 1953 року Возняка переведено до загальної камери, а невдовзі після того, бо важко захворів, до шпиталю, павільйону 3, що є перехідним до павільйону 4, тобто трупарні. Тим часом на волі в грудні 1954 року ліквідовано міністерство УБ, а натомість створено міністерство внутрішніх справ. У Вронках ніщо не змінилося. Після кількомісячного перебування в одній камері з психічно хворими Вознякові здавалося, що й він став ненормальним. Завдяки допомозі кількох лікарів-в'язнів і студента медицини (українця), також в'язня (його прізвище автор забув), його переведено до нормальної камери.

У лютому і березні 1955 року режим в тюрмі покращав: ліпший харч, частіші лікарські відвідини, лагідніша поведінка з в'язнями, дозвіл на висилку ліків з дому. Почали звільняти важкохворих. У середині березня прийшла постанова суду: Вознякові перервали відбування кари з огляду на хворобу, яку неможливо лікувати у в'язничних умовах. Вийшовши за станом здоров'я на «відпустку» з заборонаю розповідати про пережите в тюрмах, бо «маємо довгі руки і досягнемо вас у кожному місці», він застав важкохвору жінку в шпиталі, дітей під опікою добрих сусідів. Після повернення жінки з шпиталю він сам мусів піти на півторамісячне лікування. Врешті, Возняк з дітьми (бо жінка знову опинилася в шпиталі) виїхав до батьків, які поселилися у Долішній Сілезії. Тим часом військовий районний суд у Кракові, взявши до уваги поганий стан здоров'я Возняка, продовжив йому перерву у відбуванні кари ще на 6 місяців.

Таку ухвалу суду зумовила політична ситуація. Процес десталінізації відчутний був не тільки в Радянському Союзі.

Два місяці пізніше, за амнестією з квітня 1956 року, Возняк остаточно звільнили від відбування решти строку ув'язнення. А щойно після жовтневих подій у Польщі й Угорщині його реабілітовано і повернуто йому громадянські права, включно з правом продовжувати навчання.

У своїх спогадах Возняк намагався зображувати людей об'єктивно. Він не переяскравлює і не малює людей чорними або білими фарбами, героями або падлюками. І сам він не позує, не робить з себе героя. Попри незаперечну стійкість характеру, він мав щастя перетривати. Підкреслюю це, бо нещодавно попав мені до рук великий рукопис спогадів польського підпільника з Волині, в якому всі поляки зображені героями, всі українці — бандитами.

Багато українців не усвідомило собі, що доля вояків АК була цілком подібна до долі упівців. І перших, і других в СРСР і в Польщі нищили нещадно. Терор Берута в Польщі наслідував терор Сталіна, але він тривав у Польщі коротше, і жертв було, наприклад, у порівнянні з Україною набагато менше. Проте, й досі обидва народи перебувають в обіймах Москви.

Спонтанний рух поляків під егідою «Солідарности» викликав респект і симпатії багатьох народів світу, в тому числі (може, найбільше) українців, як у Радянському Союзі, так і на еміграції. Хоча розвиток подій у Польщі ще не скінчився, треба все ж брати до уваги, що Москва має довгий віддих і буде давити Польщу далі, на жаль, польськими руками. Симпатії західних народів минуці. Нагадаймо час після польського повстання 1830–31 років, коли в країнах Західної Європи пройшла хвиля симпатії до поляків з всілякими виявами допомоги. На потребу є усвідомити як полякам, так і українцям, що визволитись з-під опіки Москви не зможе жаден народ окремо. Конечні спільні наполегливі зусилля.

Спогади Возняка дають у цьому напрямі позитивний аргумент.

СТАНОВИЩЕ НА УКРАЇНІ, ПИТАННЯ САМООБРОНИ НАРОДУ І РОЛЯ ЕМІГРАЦІЇ

Анатоль Камінський

Не треба доводити, що кожночасне становище на Україні визначає першочергово і вирішально завдання нашої еміграції. Тому сучасну ситуацію слід розглядати передовсім в аспекті і під знаком таких важливих подій 1982 року:

1. Прихід до влади Андропова, колишнього шефа КГБ, завдяки підтримки цієї установи і всього карного апарату та війська. Підтверджено ще раз, що саме альянс цих двох факторів радянської системи панування — війська і поліції — є вирішальним у боротьбі за владу в Кремлі. Пригадаймо, що відсутність такого укладу за часів конфлікту Берія-Хрущов вирішила була програш Берії. Цей момент слід пам'ятати й на майбутнє, бо ж теперішнє керівництво Кремлю, попри зосередження влади в руках Андропова, з уваги на похилий вік його репрезентантів, залишається перехідним.

2. «Святкування» 60-річчя СРСР і 1500-річчя Києва, з додатком до них ще й 65-річчя Жовтневої революції, хоч ця остання річниця була виразно притінена двома першими. Відзначення цих річниць перетворено на широкомаштабну і штучно напамповану кампанію, вивпнену відповідними постановами партії й уряду, медалями і відзначеннями, науковими конференціями й сесіями, академічними й публіцистичними виданнями, літературними й мистецькими творами, театральними виставами та кінофільмами; й одночасно суботниками, соцзмаганнями, достроковими виконаннями плянів, новими зобов'язаннями тощо. Навіть радянські корови взяли участь у названих святах. Так, наприклад, як подала «Робітничка газета» від 18 грудня 1982 року, кожна корова Лариси Чоломбитько на дослідному господарстві «Українка» на Харківщині мала дати 5 тисяч кілограмів молока «до ювілею Радянської держави». Її побила, однак, Н. Негерей, яка, за даними «Молоді України» від 22 грудня 1982 року, «у цьому році надоїла від кожної корови аж 7 тисяч кілограмів молока», теж «до ювілею Радянської держави»...

Попри цей «коров'ячий» аспект кампанії, залишається передусім факт, що йшлося тут про поєднання двох виразно політичних, святкувань: 1500-річчя Києва як бази сьогоденного, 60-річного радянського періоду — у їхньому «організованому» пов'язанні чи

«двоєдінстві», яким підмуровується фундаменти «єдиного радянського народу». Це «двоєдінство» зв'язує, чи пак має зв'язувати, всі народи СРСР не лише спільною сьогоденною ідеологічно-програмовою, соціо-економічною і культурною базою, але й «спільно-єдиним» минулим, і тим самим детермінувати їхнє спільне майбутнє. Отож, ідеться тут про основні магістралі сучасної й майбутньої імперіальної політики Москви, спрямованої на повну асиміляцію і русифікацію всіх народів СРСР.

3. Затверджена на минулорічному травневому пленумі ЦК КПРС «Продовольча програма» та у зв'язку з нею проголошення «зближення села з містом», дальше форсування «грандіозних економічних побудов», а в цьому зв'язку закріплення «соціалістичної співдружності» і дальшого пов'язання сателітів з радянським «єдиним господарським комплексом».

Спільним знаменником і головною політичною спрямованістю вищезгаданих подій є дальша уніфікація СРСР як теперішньої форми російської імперії, інтенсивна асиміляція і русифікація, прискішене перемішування неросійських народів і «розчинення» їх російським, створення інтегральної багатонаціональності як основи радянського, тобто фактично російського народу.

З приходом до влади нового керівництва всі ці елементи широко запланованої імперіальної політики, що їх утверджено ще за часів Брежнєва, не злагіднилися ні у своєму змісті, ні в оперативно-дійовому цілеспрямуванні. Радше навпаки, так само, як і в інших ділянках внутрішньої і зовнішньої політики, вони одержали ще додаткове насилання, більш витончену й дійовішу настанову, поєднану з обережністю і гнучкістю, що ними відзначається Андропов. І не випадково, виступаючи з програмовою доповіддю на врочистому засіданні ЦК КПРС і Верховних Рад СРСР та РРФСР, присвяченому 60-річчю, у Кремлівському палаці 21 грудня м. р., Андропов сказав, між іншим, і таке:

«Життя показує, що економічний і культурний прогрес усіх націй і народностей супроводиться неминуче зростанням їх національної самосвідомості. Це закономірний, об'єктивний процес. Важливо, однак, щоб природна гордість за досягнуті успіхи не перетворювалася на національну чванливість, або зазнайство, не породжувала тенденції до відособленості, зневажливого ставлення до інших націй і народностей. А такого роду негативні явища ще зустрічаються. І було б неправильно пояснювати це тільки пережитками минулого. Їх живлять часом і наші власні прорахунки в роботі. Тут, товариші, немає дрібниць. Тут важливе все: і ставлення до мови, і до пам'яток минулого, і трактування

історичних подій, і те, що ми перетворюємо села і міста, впливаємо на умови праці і життя людей».

Але водночас, відразу після цього слідує тирада про «багатонаціональність наших республік», дальше посилення «інтернаціонального виховання радянських людей у дусі взаємної поваги і дружби всіх націй і народностей країни, любови до своєї великої Радянської Батьківщини», дальший розвиток і утвердження «радянського народу, що його зформували соціалістичні нації, як нову історичну спільність», і т. д.

Які наслідки такої політики Москви на Україні — добре відомо. Вони і визначають завдання еміграції перед обличчям такого загрозливого становища на рідних землях. Ці завдання в основному такі:

1) Допомога у боротьбі з русифікацією й уніфікацією; 2) у скріпленні, поширенні й поглибленні національної свідомости нашого народу; 3) допомога антирежимним національно-визвольним, самооборонним силам.

Що ж може зробити і що має робити еміграція тут для боротьби з русифікацією й уніфікацією? На нашу думку, досить багато. Перш за все ми повинні докласти зусиль для мобілізації наукових сил, у тому числі й чужинецьких — еміграційних і автохтонних — для викриття сучасної русифікаційної й уніфікаційної політики Москви та виявлення її геноцидних і шовіністично-імперіялістичних експансіоністичних прагнень, які загрожують нашому й іншим народам. Йдеться про виготовлення потрібних науково-дослідних, публіцистичних та інших праць історичного, актуально-політичного, літературного й іншого характеру. Побіч видань, публікацій, семінарів, конференцій тощо, ми повинні ініціювати створення спільними силами наших наукових інституцій і організацій, спеціального інституту для вивчення явища русифікації або принаймні утворення відповідних відділів при інших інституціях, які заходилися б над вивченням питання русифікації та боротьби проти неї. У 1873 році, у відповідь на обіжник Валуєва про заборону української мови в школі і театрі, постало у Львові Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. Хай відповіддю на загострений русифікаційний курс Москви стане інститут вивчення і боротьби з русифікацією, яка стала сьогодні специфічною соціо-політичною категорією самою в собі. Це поперше.

Подруге, ми повинні організувати політичні акції на внутрішньому і зовнішньому відтинках в плані зовнішньополітичної інформації, протестів, дипломатичних заходів, заангажування чужих кіл на оборону і допомогу у боротьбі нашому народові.

Зокрема важливим є включення наших акцій у різні зовнішньополітичні проєкти Заходу, як, наприклад, «розбудова інфраструктури демократії і публічної дипломатії», що її проголосив Рейґен у Лондоні 1982 року.

Потрете, маємо домогтися належних впливів на радіовисилання, як головний інструмент впливу на населення України під сучасну пору; на їхній зміст і цілеспрямовання саме по лінії протидії русифікації й уніфікації.

Почетверте, ми повинні посилити і помножити інші засоби інформації.

Поп'яте, нам слід посилити наші впливи на самих росіян — в СРСР і на чужині, а також на інші неросійські народи по лінії творення спільного антиімперіялістичного фронту й невтралізації антиукраїнських настроїв. Мова тут про боротьбу за дерусифікацію й коренізацію неросійських і сателітних республік та десоветизацію російського народу.

Це щодо першого завдання. Щодо другого, тобто скріплення, поширення і поглиблення національної свідомости, зусилля еміграції мусить йти по тих самих лініях, але при ширшому й виразнішому методологічному цілеспрямованні відповідних акцій в таких поодиноких ділянках: історичній, літературно-мовній, культурній, соціально-економічній і державноустроєвій. Водночас на потребу є визначення певних пріоритетів в такій черзі: історичні проблеми, політичні, культурно-мовні, соціально-економічні. Попри всю бездискусійну вагомість і значущість мовно-культурної ділянки, є першочергова потреба зосередження на проблемах історії, головне недавньої, на виготовленні політичних праць, які підкреслювали б нашу національну самобутність.

Звичне дотепер у нас переконання, що ключем до живлення національної свідомости залишається, як і донедавна, мова й література, вимагає деякої коректури. З уваги на суспільні й технологічні процеси останніх десятиліть плекання національної свідомости вимагає чогось більшого, ніж самих клясиків нашої літератури, хоч їхньої ролі у становленні національної свідомости ніким і нічим не заступити.

Щодо третього завдання, тобто допомоги самооборонним антирежимним силам, зусилля еміграції мусить бути спрямовані по двох лініях:

а) Проголошення ідеї демократизму, самовизначення народів, боротьби за національні та людські права; змагання до побудови поступового соціально-економічного ладу. Йдеться про належне осучаснення наших політичних і соціально-економічних програм відповідно до дійсності на Україні, при поєднанні національно-політичного з соціально-економічним визволенням, чи ще інакше: національної незалежності і державности з

політичною і соціальною демократією. б) Критика політичної і соціально-економічної дійсності в СРСР; визиску робітників і селян,гноблення інтелігенції.

Відповідно до цих завдань еміграція мусіла б опрацювати і реалізувати більш-менш загальноузгіднений видавничий план і через відповідні ділові зустрічі, конференції тощо досягти певного розподілу ролей і обов'язків та здійснення видавничих проєктів.

У всіх цих завданнях слід належно враховувати вагу релігійного питання, яке відіграє величезну роллю. Не випадково О. Капто писав у листопадовому числі «Комуніста України» минулого року, що «диверсанти від ідеології ведуть інтенсивну клерикально-підривну кампанію, постійно голосячи про порушення свободи совісти, переслідування релігії та віруючих в СРСР, вдаючись до різного роду акцій з метою воскресити уніяцтво на Україні... Усе релігійне оголошується національним, народним, а національне, народне — релігійним. Не випадково у ворожих радіоголосах з'явилися стереотипи на зразок того, що „кожний українець — греко-католик, кожний литовець — католик, кожний єврей — іудей, кожний узбек — мусулманин”».

Інший автор, проф. Є. Ножин ставить крапки над і, пишучи теж у «Комуністі України» за березень ц. р., що «відверто підривну буржуазно-націоналістичну політику під релігійним прикриттям ведуть українська католицька (уніятська) церква і українська автокефальна православна церква, ядро яких складають злісні вороги українського народу — колишні петлюрівці, пособники гітлерівців, головорізи з бандерівських банд тощо».

■

Які наші шанси як еміграції? Куди більші, ніж це могло б на перший погляд здаватися. Доказом на це можуть служити хоча б наслідки дотеперішньої праці, головне у зв'язку з активнішою політикою інформації США, яка знайшла своє віддзеркалення у покращенні радіопрограм. У висліді всіх сукупних зусиль останнім часом у Москві й Києві заговорили не лише про «загрозу ідеологічних диверсій із Заходу», але й про «потребу опрацювання комуністичної контрпропаганди». Про це зокрема писав, наприклад, той таки Капто в згаданому числі «Комуніста України», твердячи, що «з усього багатоаспектного завдання формування марксистсько-ленінського світогляду в умовах зростаючої ідеологічної боротьби можна виділити вузлові елементи, які найбільш повно відображують суть і гостроту проблеми, становлять основу корінного повороту в її розв'язанні; і насамперед це... створення динамічної, ефективної системи пропаганди, здатної захистити радянських людей від „проникаючої радіації” західної ідеології,

пропаганди і моралі, переконливо розкрити їх неспроможність і брехливість».

Згадаймо також щомісячну сторінку у «Молоді України» п. н. «Аргументи і факти», введена з вересня 1982 року, призначення якої спростовувати «закиди і брехню зарубіжної пропаганди» і протиставляти їм радянські «аргументи і контраргументи». Як і слід було сподіватися, не забули вже у першому випуску цієї сторінки згадати про «заокеанських буржуазних націоналістів», пишучи, що, мовляв, «як би не ображували (вони) наш радянський лад, молодь нашої країни була, є і буде радянською, вірною принципам інтернаціоналізму, радянського патріотизму».

Які ж невралгічні пункти і слабкі місця ворожої системи, що по них повинна бити еміграція, на кого і на що вона повинна спрямовувати свою увагу в першу чергу?

Зі зрозумілих причин тут слід поставити на перше місце молодь. Доречно згадати, що вся радянська пропагандивна машина від деякого часу кричить з приводу небезпечних тенденцій серед молодого покоління, висловлюючи занепокоєння впливами «ворожої пропаганди» з Заходу. Ще на XXIV з'їзді комсомолу України (5-6 квітня 1982 року) тодішній перший секретар ЦК А. Корнієнко говорив, що «в умовах загострення ідеологічного протиборства... треба постійно дбати про поліпшення патріотичного й інтернаціонального виховання молоді... аргументовано й оперативно викривати наклепницькі випадки буржуазної пропаганди...» У такому ж тоні писали і пишуть інші автори. Наприклад, Н. Тернова у «Радянській освіті» від 17 серпня 1982 року писала, що «у сучасних умовах, коли ідеологічна боротьба охопила мало не всі сфери нашого життя, посилюється вплив буржуазної пропаганди на один з найголовніших її об'єктів — молодь...» Підкреслюючи дійову, багатогранну оперативність «буржуазної пропаганди», головне «підривних радіопередач», Тернова перестерігає перед легковаженням їхнього впливу на шкільну молодь. Згідно з її твердженням, навіть учні, які «непогано орієнтуються в програмному матеріалі... у ситуаціях, що виходять поза рамки навчального матеріалу... іноді губляться, проявляють неспокійність суджень і оцінок». «Буває, що навіть десятикласники не можуть переконливо спростувати наклепницькі домисли наших ідейних ворогів». А коли переконання нестійкі — їх уже неважко спрямувати в те чи інше русло», — робить висновок Тернова. Звідси для неї ясно, що увага педагогів мусить зосібна концентруватися на «прищепленні учням міцних умінь і навичок аналізу політико-ідеологічних процесів, вироблення у кожного ідейної установки на непримиренність до буржуазної пропаганди... Першочергова роль тут, безперечно, відводиться циклу гуманітарних предметів — адже саме на уроках історії і суспільствознавства, географії і літератури, основ

Радянської держави і права можна і потрібно всебічно... ілюструвати здійснення на практиці ленінської національної політики, розвінчуючи тим самим численні буржуазні фальсифікації».

Ще образніше і повніше з'ясовує цю проблему Віктор Грабовський у «Літературній Україні» від 9 вересня 1982 року, який розглядає це питання з погляду не лише шкільної, а молоді взагалі. Він зокрема підкреслює, що «сьогодні, коли імперіалізм не рахується з жадними витратами для масової антирадянської пропаганди, роблячи ставку на клясову короткозорість окремих наших молодих громадян, ми не маємо права недооцінювати противника». І далі: «Ідеологічні радіопірати Заходу, підло паразитуючи на недосвіченості юного покоління, без кінця теревеняють про місянську роллю капіталістичного способу життя, переваги його свобод...». «Розрахунок гангстерів ефіру простий — підштовхнути політично недосвідчених слухачів до активнішого сприймання підривних радіопередач, до того, що В. І. Ленін називав реакційним націоналістичним міщанством, а отже до зради інтересів свого народу». До речі, Грабовський належить до тих, що почасти критикують ефективність радянської пропаганди в окремих ділянках, зокрема 7 і 8 виданням «Посту ім. Галана» він закинув брак перспективної історичної спрямованості, животрепетної публіцистичної динаміки і повноцінної ідеологічної ударності: «Сьогодні нас не можуть задовольнити матеріали, що не хвилюють, не збуджують думки, лише закамфльовані під публіцистику. Сьогодні далеко не досить лише розуміти непримирність соціалістичної і буржуазної ідеології... Потрібно вчитися ефективно боротися проти ворогів марксизму-ленінізму, наших ідеологічних противників...» На його думку, «на превеликий жаль, не враховуємо й такого кричущого факту, що підла націоналістична й сіоністична облуда, підсилена кількасоткіловатними передавачами радіостанції „Свобода“, цілить не деінде — але у душі молодого покоління. Цілить вивірено, старанно, точно враховуючи недосвідченість чи й легковажність підлітків...» І тому Грабовський вимагає «виходу на нову оперативну орбіту ідеологічної боротьби... з точнішими акцентами, чіткішим спрямуванням матеріалів».

Що на відтинку молоді, як зрештою і в інших, є першочерговим невралгічним пунктом і слабкістю ворога це — національне питання. Воно є тим що, на якому еміграція повинна концентрувати увагу повсюдно, виходячи як з наших власних інтересів, так і з огляду на слабу позицію на цьому фронті ворога. Відповідними цитатами з радянських публікацій, зокрема з преси, на цю тему можна б виповнити грубі томи. А втім, немаловажну, а подеколи, мабуть, із

тактичних міркувань — вагому позицію приписує ворог саме еміграції. Згадуваний уже Капто в «Комуністі України» пише виразно, що «імперіялізм в антирадянській, антикомуністичній пропаганді робить на націоналізм дедалі зростаючу ставку, вдається до всіляких маніпуляцій навколо розв'язання національного питання в нашій країні, в тому числі на Україні, намагається спекулювати на національних почуттях тощо, залучаючи до цього своїх давніх лакеїв — покидьків з українських буржуазно-націоналістичних емігрантських угруповань...»

Сам Щербицький, виступаючи з програмовою доповіддю на зборах республіканського партактиву 25 березня ц. р., теж підкреслив, що «ідеологічна боротьба ведеться навколо найбільш гострих, животрепетних проблем. Однією з них є питання про нації і національні відносини. Намагаючись підірвати згуртованість народів нашої країни, імперіялістична пропаганда робить ставку насамперед на націоналізм, на підігрівання націоналістичних пережитків. Ось чому необхідно приділяти неослабну увагу викриттю антинародної суті націоналістичної ідеології, підривної діяльності зарубіжних центрів українського буржуазного націоналізму, уніяцтва і сіонізму».

У попередньо згаданій промові на врочистому відзначенні 60-річчя СРСР у Кремлі 21 грудня 1982 року Андропов між іншим сказав і таке: «Національне питання... успішно розв'язане, розв'язане остаточно і безповоротно. І вперше в історії багатонаціональний склад країни перетворився з джерела її слабости в джерело сили і процвітання». Але чи справді так? Його власні слова, що слідували далі, якраз заперечили це його твердження. Він визнав, що саме в цьому питанні існують складні труднощі, неув'язки і «прорахунки».

Виходячи з цих слів Андропова, повторених проф. Д. Златопольським у «Правде» від 14 січня 1983 року, тобто, доставши «зелене світло» від професора Московського університету, «наш» професор Ф. Горовський у «Радянській Україні» від 1 лютого 1983 року писав у статті про культуру міжнаціонального спілкування, що «важливим джерелом піднесення культури спілкування націй є максимальне використання мовного фактора, здійснення курсу партії на забезпечення рівноправності мов, що їх нараховується в нашій країні понад 130, на всіляке сприяння їх розвиткові та взаємозбагаченню». І тут таки мова про... «створення необхідних умов для оволодіння російською мовою, яка природно увійшла в життя мільйонів людей будь-якої національності». А далі, повертаючи коло знову в інший бік, Горовський ствердив, що «позитивною тенденцією є також потяг інонаціональних груп у республіках до оволодіння мовою корінних націй, серед яких вони живуть. Так, за переписом 1979 року, понад 4 млн чоловік

неукраїнської національності визнали українську мову рідною або другою мовою, якою вільно володіють». І на підмурування своїх висновків зачитував ще Леніна: «Ніщо так не затримує розвитку і зміцнення пролетарської солідарности, як національна несправедливість, і ні до чого так чутливі націонали, як до почуття рівности, хоча б навіть з необачности, хоча б навіть у формі жарту, до порушення цієї рівности своїми товаришами-пролетарями». До речі, в розумінні Горовського «ці заповітні слова Леніна зберігають своє інтернаціоналістичне звучання в наші дні...»

Вищезгадані явища слід мати на увазі хоча б з двох причин: а) для усвідомлення, що у цілому комплексі національного питання мова є однією з найбільш невралгічних сфер, що на неї еміграція мусить далі концентруватися; і б) у випадку Андропова і Горовського маємо справу з своєрідно новою ініціативою в ділянці національного питання, спрямованою на злагоднення і притуплення самих тільки контурів гострої русифікаційної політики при допомозі оманного маневру, своєрідного «фігового листка», який мав би бодай частинно приховати всю жорстокість сучасної русифікаційної політики.

Мова, отже, не про якийсь новий курс у національній політиці чи навіть його корективу, але чисто похідний, тактичний захід обмеженого засягу. І було б помилкою переоцінювати такі твердження, хоч не можна їх і легковажити, як показник труднощів сучасної політики Москви, яка свідомо того, що тут треба бодай дещо міняти. Зокрема Андропов, як довголітній шеф КГБ, знає добре, що теперішня русифікаційна національна політика — попри всі удари, завдані неросійським народам, — діє зараз не лише за законом зменшених прибутків, але стає вже антипродуктивною: вона не лише привела до зросту антиросійського національного потенціалу й опору неросійських народів, загострила міжнаціональні відносини, але й остаточно скомпромітувала радянську національну політику як у самому соціалістичному бльоці, так і поза його межами, тобто вдарила по вузлових проєкціях певної зовнішньополітичної і психологічно-пропагандивної діяльності Кремлю. Так треба оцінювати ці нові заяви Андропова і Горовського та не впадати в передчасне захоплення, як це бувало в минулому.

Наступним вузловим питанням, що на ньому еміграція повинна концентрувати свої зусилля, є робітництво і робітниче питання. Справа тут не лише в тому, що в радянських умовах науково-технічна революція ще довгий час буде на такому рівні, який забезпечує робітничий класі ролю рушіючого фактора у соціально-

економічних процесах. І не лише в тому, що ми мали польський експеримент, який наочно виопуклив ролю робітництва і в еволюційних і в революційних процесах. Зараз йдеться однак про два інші аспекти цього питання, що на них слід звернути увагу, а саме: в міру поступу науково-технічної революції і перетворення клясичних індустріальних труднощів на функціонально-службові буде зростати роля зближення робітничого активу з інтелігентським, а тому робітниче питання не можна трактувати без пов'язання його з інтелігенцією. Тобто йдеться тепер про органічне поєднання робітничого руху з рухом інтелігенції. І то не лише з уваги на політично-організаційну ролю інтелігенції у визвольних процесах в радянських умовах, але й тому, що саме у нас інтелігенція є передовсім тим чинником, який є в стані дати і закріпити національно і політично самостійницький ґрунт у робітничих кадрах. Це поперше. Подруге, ми вже сьогодні мусимо враховувати факт дальшої радикалізації робітничої кляси і загострення її клясової антирежимної свідомости у висліді нових заходів Андропова проти «порушників трудової дисципліни». Не випадково цитований Капто писав про «нові нюанси в соціально-політичній демагогії, пошуки „суперечностей між клясами, соціальними групами і верствами соціалістичного суспільства”. В передачах ворожих радіоголосів відбувається явна переорієнтація на робітниче середовище, загравання з ним... А рупор ЦРУ — радіостанція „Свобода” навіть увела спеціальний цикл фальсифікаторських передач „Робітничий рух”».

Ключевим вузлом у цьому ділі є, самозрозуміло, політика постачання населення як окремий об'єкт нашого зацікавлення. Ворог свідомий цього, і тому Капто стверджує, що «пропаґандистські диверсії антикомуністичних центрів з метою розрихлення свідомости радянських людей все більшою мірою концентруються на питаннях споживання, людських потреб. Всіляко перекручується суть і зміст цього соціального явища». Тому він підкреслює, що «тут на весь зріст постає завдання дохідливого, яскравого роз'яснення взаємозв'язку і взаємозумовлености між мірою праці і мірою споживання, між матеріальною винагородою праці, заробітком та його повноцінним, раціональним використанням...» Далі він нарікає, що «надто мало пропагується — на конкретних фактах і прикладах — сама теза про міру праці і міру споживання, не розкривається в переконливій формі зміст понять „розумні потреби”, „культура споживання”, не співвідноситься неухильне піднесення потреб з наявними засобами та можливостями їх задоволення тощо». Ще ясніше в іншому місці: «жодне суспільство не може споживати, витратити більше, ніж виробляє...»

Посередньо це і є пересторога перед надто великими надіями на «Продовольчу програму».

У передовиці програмового характеру п. н. «Ленінським шляхом», яка була надрукована в усій радянській пресі (у «Радянській Україні» 27 листопада 1982 року) говориться, щоправда, що «у проєкті пляну (на 1983 рік) витримується лінія на підвищенні народного добробуту» і що «це знаходить вияв і в випереджаючому зростанні виробництва продукції галузей групи „Б” у відношенні до галузей групи „А” (3,5 і 3,1 відсотка відповідно) і в зростанні виробництва товарів народного споживання, в розширенні їх асортименту та підвищенні якості». Насправді йдеться тут лише про ще одне окомилування, якщо зважити, що капіталовкладання в групу «А» були завжди вищі й залишаються такими надалі. Це, до речі, таке саме замилування очей, як і з заробітною платнею: у цій же передовиці було сказано, що «середньомісячну грошову заплату робітників і службовців намічається підвищити до 180,4 карбованця і оплати праці колгоспників — до 130 карбованців, або відповідно на 1,9 і 2,1 процента, порівняно з 1982 роком». Менше відсоткове збільшення зарплати робітників і службовців набагато перевищує й надалі заробіток колгоспників. При тому не забуваймо, що йдеться тут в основному про «намічені підвищення», до реалізації яких ще далеко.

Прикметно тут згадати, що «Продовольча програма» ставить нові проблеми перед нами й у питанні селянства. Її цілеспрямованість іде об'єктивно по лінії покращення життєвого рівня селянина, хоч без сумніву її першочерговим завданням є збільшення сільсько-господарської продукції. Для нашого народу важливим є ще інший елемент, саме соціо-політичний, який міститься в тому, що «Продовольча програма» означає даліше перемішування населення адміністративними засобами, точніше — перенесення процесу «інтегральної багатонаціональності» на село, тобто даліше поглиблення русифікаційного процесу до самих низів. Це означає для нас потребу посилення боротьби за національну свідомість села, водночас з боротьбою за покращення життєвого стандарту українського селянина. Становище тут не настільки некорисне й невігідне, як у випадку зрусифікованого індустриального робітництва, але не є воно й таким, як було ще на початках 30-их років на східних та центральних землях і до кінця 50-их років на західних, тобто ще перед зруйнуванням українського села як потужного резервуару українського національного потенціалу. Що теж належить не забувати у плянах нашої діяльності.

ЛЕВ РЕБЕТ

ДО 25-ЛІТТЯ ЙОГО СМЕРТИ

Іван Чорній

Понад двадцять п'ять років тому загинув від руки найманого вбивці визначний політичний діяч Лев Ребет. Жертвою вбивці вправ колишній голова Крайової езекутиви ОУН, член Тимчасового правління в червні 1941 року, після війни голова Політичної ради ОУНз, головний редактор місячника «Український самостійник», член Закордонного представництва УГВР, професор Українського Вільного Університету, патріот, який завжди готовий був на найбільшу жертву для свого народу.

Маємо згадати про одну з постатей нашої найновішої історії, змістом життя якої була визвольна боротьба за нашу політичну підметність і за державну самостійність.

Не будемо тут креслити повну силюету Лева Ребета, обмежимося лише деякими витинками з його багатогранного і сповненого змісту, хоч і надто короткого життя. Адже він прожив ледве сорок п'ять років.

Не маємо наміру гльорифікувати покійного, але не можемо збути мовчанкою цієї маркантноі постаті наших визвольних змагань, в яких Лев Ребет уже з юнацьких років брав активну участь, аж до трагічної смерті з рук скритовбивника.

Час, за якого прийшов на світ Лев Ребет, був наче на грані двох епох: давньої, коли Україна була поділена між двома імперіями, і нової, — що провіщала невідоме майбутнє.

Українська дійсність того часу була надто вагітна суперечностями в політичному, культурному й суспільному житті. Це яскраво унагляднювалося за того часу і в Галичині, особливо по наших селах. Польські дідичі, великі землевласники, з одного боку, і наші запрацьовані, принижовані селяни — з другого. Така була наша дійсність «на нашій не своїй землі». Національна свідомість була ще слабка, а політична дійсність безнадійна. Говорилося в той час про свободу, про культурний розвиток народів імперії цісаря

В основу цієї статті покладена з незначними змінами промова автора на громадській панахиді, що відбулася в Мюнхені з нагоди 25-ліття смерті Лева Ребета, 9 жовтня 1982 року.

Франца Йосифа, але насправді панувала реакція часів Меттерніха. Східньою Галиччиною управляла, фаворизована монархією, польська адміністрація.

Народився Лев Роман Ребет 3 березня 1912 року в місті Стрию. У гімназії він був активним пластуном; маючи 16 років, став членом підпільної Української військової організації (УВО), а в 1929 році, коли постала Організація українських націоналістів (ОУН) включився в її лави. Іспит зрілості він склав у Стрию 1930 року і почав студіювати право у Львівському університеті, обравши цей фах згідно зі своїми зацікавленнями і політичною настановою спричинитися до державного будівництва самостійної України.

На посту округового провідника ОУН у Стрийській окрузі він був часто арештовуваний польською поліцією і вкінці засуджений на два роки ув'язнення. Після звільнення з тюрми він закінчив у 1938 році студії як магістер права. Після масових арештів і процесів у зв'язку з убивством міністра Перацького з доручення ПУН-у Лев Ребет перебрав 1936 року пост голови Крайової ексекютиви (КЕ) ОУН. На цьому посту він залишився майже до поновного арешту на початку 1939 року. Це був дуже критичний час для ОУН; багато членів сиділо в польських тюрмах, зв'язки порвалися, багато зневіралося. Про цей час писав Ребет у книзі «Світла і тіні ОУН» наступне:

«... Як там не було б, а з виарештуванням усього середовища „Академічного дому” у Львові в Західній Україні не було ні однієї людини, що мала б силу, право й обов'язок з власної ініціативи налагодити та втримати зв'язки з існуючими ще клітинами та членами ОУН. Наступна (після арешту КЕ ОУН під головуванням С. Бандери) КЕ попала разом з усім середовищем Академічного дому до тюрми. Львів, крайовий центр ОУН, зостався цілком без провідного членства. У той час з-за кордону нелегально приїхала Анна Чемеринська з дорученням від полк. Є. Коновальця знайти між особами, які ще були на волі, людину, що була б авторизована взяти керму організації... Випадково вона натрапила серед молодших членів ОУН, які заціпіли у Львові, на одного, також вихованця Стрийської гімназії... якому від імени полк. Коновальця вона доручила ловити зв'язки до організаційних клітин. Водночас Чемеринська звернулася до стрийської Окружної ексекютиви ОУН, серед якої вона мала знайомих, щоб хтось із неї перебрав тимчасове керівництва КЕ і виїхав до полк. Коновальця порозумітися щодо дальшої роботи ОУН на батьківщині. Невдовзі перед тим вийшов із тюрми автор цих спогадів, і, як голові Окружної Ексекютиви, йому припало завдання взяти відповідальність за дальшу долю ОУН у Західній Україні...»

Саме тоді Лев Ребет став одним з близьких співробітників полк. Євгена Коновальця; він кількакратно переходив нелегально кордон на зустрічі з ним.

Розвал польської держави застав Ребета в тюрмі. Вийшовши з тюрми і не маючи організаційних зв'язків, він перейшов Сян і поселився в Кракові, там у 1940 році й одружився.

У 1941 році, вже після розколу в ОУН, він знову активізувався і брав участь у II зборі ОУН. З вибухом німецько-радянської війни Лев Ребет перейшов з першими похідними групами до Львова і після проголошення акту 30 червня став заступником голови Тимчасового правління. На цьому посту був арештований 14 вересня 1941 року і вивезений спочатку до тюрми Монтелюпіх у Кракові, а пізніше до концентраційного табору в Авшвіці, де перебував понад три роки. Невдовзі перед закінченням війни його звільнили, і він з невеликою групою інших в'язнів дістався до Братіслави, де вперше побачив свого трирічного сина. Кінець другої світової війни застав його в Відні, звідки після переборення всіляких небезпек і труднощів дістався до Мюнхену. Вже у Відні він брав участь в організаційній праці і згодом перебрав пост голови головного суду ОУН.

Через внутрішньо-організаційні розходження Лев Ребет прикінці 1946 року усунувся від праці в ОУН і згодом активізувався в системі ЗПУГВР, ставши головою ради референтів. 1952 року його кооптовано в члени ЗПУГВР.

1953 року Лев Ребет брав активну участь в переговорах у справі реорганізації ЗЧ ОУН згідно з краєвим дорученням, за яким керівництво ЗЧ ОУН мали перебрати Лев Ребет, Зіновій Матла і Степан Бандера. До цього не дійшло. Лев Ребет і Зіновій Матла очолили в лютому 1954 року одне відгалуження ЗЧ ОУН, Степан Бандера — друге. У грудні 1955 року, на першій делегатській конференції ЗЧ ОУН Лева Ребета обрано головою Політичної ради. На цьому посту він упав жертвою вбивці Б. Сташинського, який дістав доручення тодішнього шефа КГБ Шелепіна.

Не місце тут давати вичерпну характеристику діяльності політичного діяча Ребета за цього останнього періоду реорганізованої ОУН за кордоном. Однак, з перспективи 25-ох років, мені, як одному з наймолодших членів тодішньої Політичної ради ОУН, хотілося б висловити кілька думок, які деякою мірою віддзеркалюють його діяльність як голови Політичної ради щодо перебудови діяльності ОУН. Адже треба було впровадити нові форми, стиль і зміст праці в зв'язку з демократизацією організації. У цій справі проф. Ребет був послідовний і запланову демократизацію здійснив з повним успіхом. Політична рада, як найвищий орган організації, яку він очолював, стала форумом колективного співвирішування. Вождівство було йому чуже, він був першим між рівними. Під час переговорів 1956 року між трьома відгалуженнями ОУН, здавалося, були надії на об'єднання й одним з питань було: хто з трьох перший очолить організацію. Тоді Ребет заявив: якщо має дійти до

об'єднання, то черговість йому байдужа, хай інші партнери домовляться, кому бути першим, він готовий був бути третім. Коли 1956 року прийшли перші вістки від наших політв'язнів з Мордовських таборів, що їх в'язні записали на мішках, які навантажували на кораблі на далекій Півночі, — ці вістки ще більш підсилили переконання проф. Ребета у правильності постановки праці й політичної ситуації на Україні та віру в українську людину.

Не зважаючи на все тут сказане, Лев Ребет залишився маловідомою постаттю для нашої ширшої громадськості. Титули «визначний журналіст», «політичний діяч», як характеризувано його у зв'язку з процесом у Карлсруе, ще аж ніяк не визначають місця і ролі Ребета в нашому націоналістичному русі. Лев Ребет був політичним діячем, всесторонньо підготованим до політичного керівництва, посідаючи для цього всі потрібні кваліфікації в теорії і практиці.

Одною з його ділянок була політична публіцистика. Небагато політиків, парламентаристів, дипломатів мають до публіцистики здібності. Діячі визвольного руху мають бути радше політичними публіцистами. Писане слово є конечним засобом організації в боротьбі, популяризації руху, з'ясуванні перед своїми й чужими концепцій та програми руху. Отож, приступними під цю пору є лише його писання на еміграції в Німеччині. Він дописував до газет «Українська трибуна», «Час», «Сучасна Україна» й «Український самостійник» (спочатку газета, відтак місячник, головним редактором якого він був з 1955 року до смерті). На підставі цих писань треба зараховувати його до визначних публіцистів. Визвольний рух на Україні, репрезентований ОУН, УПА і УГВР, проблема нації, роля держави становили переважне коло його зацікавлень.

Велику увагу Ребет приділяв внутрішній проблематиці, висловлюючися стосовно різних подій нашого життя, даючи свої коментарі; іноді вони мали полемічний характер, але підхід і тон у підході до справ, навіть якщо вони мали характер полеміки, мали академічний стиль без демагогії й дешевої агітки. Не менше цікавила його також суспільно-еміграційна проблематика, він писав на теми виховання молоді на еміграції і про ролю української діаспори. Не чужа йому була й церковно-політична проблематика. Згідно з програмою ОУН про відокремлення церкви від держави, він закликав до співпраці між світськими і церковними установами, до міжконфесійної толерантності, до зберігання національних традицій та очищення їх від чужих впливів. Останнім часом він присвячував себе повністю підрадянській проблематиці, аналізуючи та даючи оцінки різним явищам російсько-більшовицької політики на Україні.

Заслугує на окрему увагу його праця «Світла і тіні ОУН», в якій автор, керівний діяч ОУН періоду 1935-39 років,

критично насвітлив ситуацію ОУН за доби найбільшого тиску поляків. Майбутній історик ОУН мусить покористуватися цією працею. Через усі його писання червоною ниткою проходить примат національного інтересу і підметности української національної політики, при чому він завжди підкреслював, що доля нації вирішуватиметься на Україні, а не на чужині.

Як дослідник становлення нації і як безпосередній учасник боротьби за її визволення, він поєднував теорію з практикою, його праці скріплювали глибоке переконання і віру в те, що, не зважаючи на ламання національного хребта ворогами, українська людина потенційно криє в собі незгасиме прагнення до самостійного національного життя, а це напевно доведе до визволення.

Усе вищезгадане не дало б' повної картини діяльності Лева Ребета, якби не згадати ще одну ланку, його наукову працю. Не зважаючи на невідрадні побутові і матеріальні умови, він 1947 року захистив докторську працю, а після габілітації став з 1948 року професором Українського Вільного Університету в ділянці державного права. За короткий час появилися його праці: «Теорія нації», «Формування української нації», «Походження українців, росіян і білорусів». Залишилися ще дві не опубліковані наукові праці: «Порівняльна метода в науці права» та «Держава і нація». Академічний виклад, об'єктивність в оцінках і здібність до аналізу — характеризували цього теоретика держави і нації. За таке коротке життя він устиг багато зробити, а скільки можна б очікувати від нього, якби дано йому було жити довше.

Юнак у Пласті, член УВО і ОУН в Україні, окружний провідник Стрийщини, голова Крайової езекутиви ОУН, член Тимчасового державного правління в 1941 році, політв'язень, публіцист і науковець, професор УВУ, а при тому глибоковіруюча людина, скромна і мила в оточенні, взірцевий чоловік і зразковий батько дітей — таким був покійний Лев Ребет.

Політичні вбивства, як інструмент боротьби проти українських патріотів, російські більшовики застосовували перед і після вбивств Лева Ребета. Жертвами були: Симон Петлюра, Євген Коновалець, Роман Шухевич, Лев Ребет і Степан Бандера.

Для всіх їх найвищою метою життя була українська самостійна держава, але кожний з них представляв собою в очах Москви своєрідну загрозу для імперії: Симон Петлюра — символізував державу 1918-20 років; Євген Коновалець — як неперевершений військовий і політичний організатор; Роман Шухевич — безпосередній керівник боротьби УПА; Лев Ребет — теоретик питання нації і держави; Степан Бандера — символ змагань ОУН за українську державу.

Вбивали людей, але не могли вбити їхнього духа, вбити ідеї. Жертви з рук ворога викликають незломну волю мобілізувати

народ до дальшої наполегливої боротьби за українську самостійну державу.

Завдяки ОУН вирости кадри націоналістів, які під час і після другої світової війни продовжували визвольну боротьбу. Без дії ОУН не було б державотворчих починань, не було б героїчних подвигів Української Повстанчої Армії. Одним з визначних діячів цього руху був Лев Ребет.

НАГОРОДИ АНТОНОВИЧІВ 1983 РОКУ

Фундація Омеляна й Тетяни Антоновичів проголошує, що 1983 року вона надасть свою літературну нагороду й свою другу нагороду за наукову працю з українознавства.

Літературна нагорода буде приділена на відзначення видатного літературного твору, написаного українською мовою, незалежно від того, де його автор живе і працює. Критерієм для призначення нагороди є висока мистецька вартість твору в поєднанні з творчою своєрідністю його мистецької форми. Нагорода може бути надана романові, повісті, збірці оповідань, поемі або збірці поезій, надрукованих окремим виданням або в альманахах чи журналах.

Наукова нагорода буде надана видатній праці українською або чужою мовою з ділянки українознавства, а саме: історії, історії літератури, мовознавства, мистецтвознавства чи літературно-мистецької критики.

В обох випадках можуть розглядатися твори (праці), видані 1982 або 1983 року. Твори в рукописі не розглядаються. Посмертно нагорода не призначається.

Кожна нагорода складатиметься з характеристики-відзначення й грошової суми 5 000 американських доларів.

Щоб бути розгляненими, твори (праці) мусять надійти до журі не пізніше 15 жовтня 1983 року. Вручення нагород відбудеться наприкінці 1983 року.

Журі скликання 1983 року складається з таких осіб: Ярослав Пеленський (Айовський університет), Богдан Рубчак (Іллінойський університет), Іван Фізер (Ратгерський університет), Юрій Шевельов, голова (Колумбійський університет) і Роман Шпорлюк (Мічіганський університет).

Листування до журі слід спрямовувати на адресу:

The Antonovych Foundation
P. O. Box 40818
Washington, D. C. 20016

ПРИРЕЧЕНА ПЛАВБА

Ліда Палій

Безтурботні дні

Властиво ніхто не знав, звідкілля цей чорний кіт з'явився у нас на судні. Пасажири думали, що він належав до залоги, а Божок казав мені, що залога була переконана, ніби це хтось з пасажирів приніс його ще тоді, як ми стояли на причалі біля самого готелю «Шеперд» у Каїрі. Це вже, очевидно, новий «Шеперд», старий, що був колись bastіоном англійської імперії і в ньому в вікторіанській атмосфері жили колоніальні чиновники, дослідники та дами, хворі на сухоти, вже давно згорів.

Одначе, я не про те хотіла писати, бо Каїру фактично ніколи не любила. Думала писати про кота, який був весь чорний, з великими несусвітніми очима. Ті очі були наче з каламутного яснозеленого нефриту і так грізно дивилася на світ, що ніхто не важився наблизитися до нього, хіба Ом Сеті, але тоді в Каїрі я ще не знала, що вона в нас на судні.

Члени залоги годували кота, однак не любили його, подекуди ще на самому початку подорожі, що він принесе нещастя. Про це я також дізналася від Божка, якому було, мабуть, відоме все, що діялося на судні, не тільки серед залоги, але навіть і серед пасажирів. Він був адміністратором, перед ним тремтіли кухар, і кельнери, і чоловіки, що прибирали в каютах, та цілий гурт «невільників» у чорних шараварах, обов'язки яких були мені не відомі. Жили вони десь у трюмі корабля і появлялися тільки тоді, коли треба було покласти місток до берега на їхніх раменах. Божок був пихатий, товстий єгиптянин, обличчя блищало в нього, наче вкрите поливою. Він був найважливішою особою після капітана. Капітана ми побачили щойно останнього дня, про це, однак, пізніше...

Наше судно «Дельта» було мале, неповоротке, схоже на двоповерхову хату. На ньому було кільканадцять кают для пасажирів. Горішній чардак був зовсім відкритий, за винятком малої надбудови на прові, звідкілля, мабуть, капітан управляв судном, там мала каюту й Ом Сеті.

Цю стареньку жваву жінку я зустріла щойно після кількох днів перебування на кораблі. Вона не появлялася в їдальні, ані в салоні, де, за англійським звичаєм, подавали пополудневий чай з тістечками. Божок твердив, що Ом Сеті англійка, досвідчений

археолог, хоча дуже ексцентрична. Вона живе вже понад п'ятдесят років у Єгипті і за місцевим звичаєм прибрала ім'я по синові, якого назвала Сеті. Божок мені також шепнув, що, мовляв, у неї не всі дома, бо вона вірить, що в своїй попередній інкарнації жила за фараонських часів. Тепер вона їхала з нами до Абідосу, де живе з кільканадцятьма котами в однокімнатній ліплянці й у свята складає богам жертви їжею та вином.

Більшість пасажирів також були англійці різного віку і різних зацікавлень. Єднало їх тільки те, що майже всі в минулому багато подорожували та звикли до труднощів та невгод. Не було дива почути без зайвого перебільшення дискусією про те, чи, наприклад, зорі виглядають ближчими з верхів Андів, чи з пустелі Гобі.

Винятком було подружжя з Брукліну, заможні промисловці, які досі не бачили багато чужих країв. Вони почували себе незручно в товаристві англійців і чомусь уподобали собі мене, ходили за мною крок за кроком, закидали питаннями. Біля пірамід в Гізі я мусіла їх фотографувати на верблюдах, обвішаних багатобарвними дармовисами. Я не люблю верблюдів, вони погані, незграбні і дивляться з погордою на весь світ. Араби вірять, що у цих тварин тому такий згіршливий погляд, що людям відомі тільки 99 імен Аплаха, а верблюди знають соте.

Признаюся, що піраміди в Гізі вже мене не дивують. Вони давно втратили свою таємничість, вони перефотографовані, перефільмовані, нереальні, наче викроєні з картону.

Відітхнула з полегшенням, коли судно почало неквапно плисти на південь проти течії великого Ніла. Милувалася милозвучними назвами місцевостей, біля яких ми причалювали: Ель Аят, Ель Васта, Бені Суеф... Оглядала руїни пірамід в Абусірі, східчасту піраміду в Саккарі, розмальовані стіни гробниць Меріруки і Ті. Все це цікаве й гарне, але я бачила все вже раніше і хотілось якнайшвидше плисти далі, туди, де, вірила, знайду справжній Єгипет, який ще тоді виідеалізувала у своїх мріях. Там десь далеко на півдні чекали на мене надлюдські святині надлюдських розмірів у Люксорі й Карнаку, там храм Гатшепсут із фресками, що відтворюють тріумфальний поворот експедиції з таємничої країни Пунту, там зображення радостей, бенкетів, музик, танцюристок на стінах гробниці астронома Нахта... Недаром Геродот писав колись про Єгипет, що немає іншої країни, в якій було б стільки чудес!

Краєвиди я тоді ще в більшості бачила з вікна автобуса, яким їздили від корабля до руїн. Була весна. Села, з своїми віддзеркаленнями в каналах для поливання здавалися мальовничими. Буйно росли дерева: манго, помаранчі, тамариски, цвіли

жовті акації і пишні фіялкові джакаранди. Під вечір селяни верталися з поля, буйволи тягли вози з травою, а на них — громадками дітлахи, всміхалися до нас та щось вигукували. Чоловіки сиділи, схрестивши ноги на верблюдах, і маєстатично похитувалися в ритмі ходу тварин.

Такий нереальний світ, без запаху, без звуку, бачила крізь ілюмінатори корабельного сальйону, наче за склом акваріума.

Почуття, що це приємний сон, не покидало мене і на верхньому чардаку. Сіро-білі нетлі фелюк ледве помітно сунули по плесу ріки, срібнопері ібіси витягали довгі шиї в леті, гельготали дикі гуси... Це ж Вирій!

У прибережних селах радісно дзвонили дзвони коптських церков. Була вербна неділя. Дітлахи бігали вздовж берега, вимахували пальмовим віттям і радісно вигукували: «Маа залема» — Ідть у мирі!

Істина прогнала лжу.

Ті, що ширили беззаконня,

впали обличчям до землі.

Ненаситні племена залишені напризволяще.

Вода підіймається і не опадає,

дні вже довгі.

Ночі йдуть своєю призначеною ходою,

місяць сходить закономірно.

Шляхетні боги носять радість у серцях.

(Текст з XIII ст. до Христа)

За Бені Суефом зникли буйні дерева і хащі над берегами. Почався типовий єгипетський краєвид, який не змінювався протягом дальших шістьох сот миль плавби: жовто-бура безкрая пустеля і поодинокі села із хатками ліплянками, а біля них вузька смужка поливаних соковито-зелених піль. І ряди фінікових пальм, мов вибухи чорних фоерверків.

У перші дні пасажери сиділи мовчки на горішньому чардаку, приголомшені неземною красою призахідного сонця, що помалу опало за червоним диском за мереживо пальмового віття. Довгов'язя англійка Бетті, яка ніколи не розлучалася зі своєю флейтою, грала щось радісне, мелодійне. Було мирно, і ми милувалися легкою прихолодою «Солодкого Подиху Північного Вітру», як його звали вже старовинні поети. Пригадалося, що десь читала переклад напису на алябастровій чаші, знайденій у гробниці Тутанхамона: «Хай душа твоя живе мільйон років, ти, що любиш Теби, ти, що сидиш обличчям, оберненим до Північного Вітру, ти, що бачиш щастя...» Тоді я ще не вміла оцінити цього благодатного леготу.

Чорний кіт сидів також залюбки на горішньому чардаку, стежив

за всім, що діється на берегах. Здавалося навіть, що муркоче задоволено.

Призахіднє сонце оранжово освітлювало жінок, що йшли по воду і підтримували однією рукою великі амфори.

У шуварах хлопці ловили рибу з човнів.

Тут нічого не змінилося протягом тисячі років. Мене опадала млосна дрімота. Приходило усвідомлення відвічності, життєдайності і святости Ніла.

Привіт тобі Ніле,
що прийшов нагодувати землю,
ти, що приносиш щедрі дари
і твориш все, що добре...

Тут є час, багато часу. Наша доба, наче хвилева примха, що попливе з вічністю ріки. Над Нілом роздумуєш, зважуєш, що важливе, міняєш поняття вартостей.

Коли вже посутеніло, ми розважалися в сальоні. Буфетник мішав напої, члени залози імпровізували оркестру: пишали сопілки, гриміли барабани, пасажири плескали в долоні до ритму музики. Молода угорка вміло викручувалася в орієнтальному танці. Пасажири спершу недолюбливали тієї жінки. Вона шокувала своєю поведінкою, вона могла вибратися в пустелю в провінцій суконьці і босоніжках, а потім умлівати в обіймах свого терплячого чоловіка англійця. Тепер, коли вона танцювала, метляла ажурним серпанком, її Джонні закохано вдивлявся в неї. Натомість професор Лондонського університету пані доктор Пітфорд-Джонс та майор-емерит напівголосно виявляли своє незадоволення з такої фривольної поведінки. Цей майор був гротесковою постаттю. Мені здавалося, що він свідомо відігравав роль стереотипного англійського офіцера. Ходив завжди в тропічному одязі хакі з паличкою під пахвою та час від часу підкручував свої руді вуса. Коли була нагода, він залюбки оповідав про війну і кампанію в Бірмі.

Коли вже дещо підпилий пан з Брукліну, надівши червону феску, куплену ще біля пірамід, почав танцювати у ритм музики, з сальону тихо вийшли штивний лорд із гарною, завжди старанно одягнутою жінкою та молоденькою дочкою. Це подружжя трималося осторонь від інших пасажирів.

Музика ще грала і веселощі не припинялися, коли до сальону несподівано ввійшла Ом Сеті. У неї пустотливо іскрилися очі, коли вона почала розповідати про богиню Бастет, яка любила музику і танці та в разі потреби охороняла людей від заразливих недуг та

злих духів. Зображували цю богиню як жінку з котячою головою. Котів ушановували як її святих тварин, і під загрозою смерті їх не вільно було вбивати.

Біля півночі, коли ще не хотілося іти в каюту, я знову виходила на чардак. На небі був новий, блідий місяць, а по воді стелилася до нього миготлива доріжка. Ночі над Нілом лагідні, м'які, фантастичні, мов заворожений день. У цій дивній пітьмі навіть кольори можна відрізнити один від одного.

Ми причалили близько поливаних піль. Пахло пшеницею. Десь кумкали жаби, шелестіли комиші.

На другому кінці чардака стояли при борті дочка лорда та Тодорос, єгиптянин-копт, що завідував нашою невеличкою бібліотекою. Я вже раніше звернула увагу на його гарне обличчя з великими сумними очима, подібне до портретів на птолемейських саркофагах. Згодом дізналася від Божка, що лорд дуже невдоволений з приязні його дочки з тим молодим чоловіком.

Неспокій

Почуття якогось невловного неспокою прийшло вперше, коли я стояла на високому насипі біля стіп піраміди в Майдумі. Гурток співподорожників лишився на протилежному боці з єгипетським гідом, який ходив з нами по всіх руїнах і змученим, монотонним голосом пояснював не раз зовсім відомі речі. Я намагалася втікати від нього і його бездушних рецитацій. Тепер, оточена маєстатичною тишею, дивилася на пустелю і хвилювалася. Там у жовтому тумані Сагари, там невблаганний кінець усього живого. Почувала себе маленькою, розгубленою, самотньою... Здригнулася, коли почула за плечима моторошний шепіт. До мене приступив нечутно босоногий дзьобатий поліцай у довгій галябеї із старосвітським крисом, повішеним через плече. Щойно по хвилині зрозуміла, що він домагається «бакшишу». Похапцем поклала кілька монет у його простягнуту долоню і повернулася бігом до нашої групи, мов винувата учениця, що втікала зі школи.

Неквапно плив Єгипет. На березі монотонно порипували приводи, що їх обертали воли. Відвічні черпаки підіймали воду з ріки до каналів для поливання. На полях засмагли напівголі чоловіки поганяли буйволів, запряжених в примітивні дерев'яні плуги. Усе, як на прадавніх фресках.

Я, однак, відчувала, що люди тут знають якусь таємницю, для нас не приступну. Не раз було у мене враження, що єгиптяни дивляться на мене поблажливо, а жebraють тільки тому, щоб нещадно кпити з мене, з моєї безрадности, використати мою життєву наївність й уразливість. Живучи в такій вигоді, я з кожним днем почувала себе все більше незручно.

■

Біля Бені Гасан нам довелося найняти ослів на те, щоб добитися до гробниць номархів Середнього Королівства. На причалі стояв пекельний галас і хаос. Наш єгипетський гід був безпорадний, ролю провідника безуспішно намагався перебрати майор. Одначе, щойно доктор Пітфорд-Джонс дала з усім раду, голосно вилаялася по-арабськи на погоничів, буркнула нам кілька інструкцій, і в скорому часі ми всі вже були на ослах. Доктор Пітфорд-Джонс була вже старша жінка. Вона від молодих літ працювала при археологічних розкопах на Близькому Сході, а тепер плывла нашим кораблем до Асуану, де мала зустріти групу своїх студентів і полетіти з ними до Абу Сімбелю. Вона була завжди одягнена по-чоловічому та мала коротко стрижене волосся. З нами поводилася, як з наївними дітьми, але ми її любили, бо під шорсткою поверхнею була добра людина.

Я ніколи не почувала себе певно верхи на ослі, але тут було мені особливо важко тримати рівновагу. Осел чомусь то часто зупинявся, то знову переходив на чвал. Мій погонич, якому було не більше дев'яти років, сів передо мною, і я за нього міцно трималася. Під смугастою галабеєю відчувала тепле худе тільце і вперше усвідомила, що я справді в Єгипті.

Тепер, коли почалися вже труднощі й невігоди, пасажири не нарікали і невдовзі пристосувалися до обставин. Навіть угорка взувала вже важкі черевики і натягала полотняний одяг. Пані Голдман пристосовувалася до труднощів в особливому стилі. Тепер вона маєстатично сиділа на ослі, однією рукою в білій рукавичці тримала віжки, а другою — парасолою від сонця. Уста мала закриті мережаною хустиною, старанно зав'язаною ззаду. Ця жінка провела свою молодість у богемському світі Берліну двадцятих років, а тепер жила в Англії. Її ексцентричність ніколи не була гротесковою.

■

Сонце вже низько. Проти світла по плесу пересувалися чорні силюети фелюк, що тепер зі своїми віддзеркаленнями у воді скидалися на великих лиликів.

І знову приходив вечір. На причалі біля Ель Тілю від села заносило запахи диму й кави. Десь дико іржали осла, а артезіанські криниці тьохкали мов поранені птахи.

Пасажири, вже втомлені, відпочивали в каютах, тільки дочка лорда і Тодорос знову стояли при борті і трималися за руки.

Кіт сидів осторонь, облизувався червоним язиком, стриг вухами і чомусь не зводив із мене своїх несамовитих очей, наче знав щось, чого я не знала.

■

В Ель-Амарні, на місці прадавньої столиці фараона Ехнатона, старий трактор тягнув нас углиб пустелі. Була ще досвітня прохолода. Мотор димів і чаккав, наче йому не ставало духу. Ми юрмилися на дошках п'ятаків, кожний хотів сидіти скраю, щоб хоч спустити вниз ноги.

На тракторі знову поліцай із крісом. Я ніколи не могла розгадати: чи ті поліцаї охороняють нас від когось, чи когось від нас...

На стрімких скелях, далеко за старим містом, у фіялкових тінях крилися входи до печерних гробниць. Члени нашої залози освітлювали нутро щитами, вкритими позліткою, в яких віддзеркалювалося і помножувалося сонце в усіх закутках. Подібно, мабуть, ілюмінували ці печери і старовинні мистці, що розмальовували стіни. Зображений тут і нещасливий Ехнатон, який перший в історії велів поклонитися одному богові-сонцеві, і його ім'я за це нащадки намагалися стерти з усіх написів. Тут і розмальовані портрети жінки Ехнатона Нефертіті, його дочок і двораків — широкобедрих чоловіків і жінок з видовженими головами.

Вже був полудень, коли я ходила по розкопаних руїнах столиці Ехнатона — «Горизонту соняшного диску».

До сонця писав колись молитву, мабуть, сам фараон:

Прегарна Твоя поява на небосхилі,
Ти, живуче Сонце, первозданне!
Ти, що сходиш на східньому видноколі
і насичуєш красою всі землі.
Ти сяєш, прегарне й величне,
і Ти наявне у кожній країні світу.
Твоє проміння оточує всі землі, все, що Ти створило.
Коли Ти заходиш за західнім небосхилом,
на землю налягає темінь, мов смерть.
На світанку, коли Ти підносишся на видноколі
і світиш весь день,
Ти проганяєш п'ятьму і сяєш...

Я, однак, хотіла вже ховатися від сонця. Ставало дуже гаряче. У руїнах не було тіні, наче б Сонцеві-богові дозволено заглянути в кожний закуток і все бачити.

■

Краєвид ставав суворіший, пустеля підповзала до самої води. Жовті щербаті скелі на правому березі випромінювали спеку.

Корабель часто зупинявся посеред ріки, члени залози

зондували дно ріки довгими дрючками. Я, одначе, не непокоїлася, бо знала від Божка, що наш капітан вже тридцять років плавав Нілом, знає всі тяги, мілководдя і вири.

Ми минули греблі в Асьюті й Балясфурі, де хтось із залози мусів ручною корбою піднімати величезні ворота шлюзів. Коли наше судно помалу п'ялося каналом біля Асьюту, малий хлопчина подав мені з берега жмут квітів. Із вдячності я закидала його монетами і цукерками. Квіти серед пустелі — це чудо! Поставила їх, як дорогоцінний скарб, у воду в каюті.

Ночі вже втратили свою м'якість, а місяць став більшим і холодно-зеленим.

У свій останній вечір на судні Ом Сеті сиділа на верхньому чардаку. Я бачила з подивом, як чорний кіт лащився біля її ніг, а вона щось до нього приказувала.

Тривога

День від самого ранку був задушливий, гнітючий, зловісний. Навіть тварини на ярмарку в Бальяні були неспокійні. Верблюди дико кричали, жалісно бляли вівці, нетерпляче тупцювали віслюки.

Надиво пожвавіла Ом Сеті провадила нашу групу по величезному храму Сеті I в Абідосі. У півсутінках дріботіла босоніж від стіни до стіни і пташним голосом пояснювала фрески. Намагалася переконувати нас, що Абідос не місто смерти, а радше воскресіння. Озіріс воскрес же! Рецитувала формулу безсмертності:

Прийми Око Горуса
на те, щоб завдяки йому
одержати силу,
на те, щоб завдяки йому
одержати мир
і стати живим,
першим між богами...

Ом Сеті зупинилася біля однієї стіни, освітила фрески і повела кістлявим пальцем по чоловічій постаті: «Бачите цього жерця? Він нам, дітям, дуже дошкуляв, коли я була ще малою і жила тут в притулку біля храму».

Ми переглянулись одне по одному і мовчали, пан з Брукліну нервово захихотав. Ом Сеті ошпарила його дивним поглядом. Її очі позеленіли і заіскрилися в п'ятому.

Мені стало моторошно, і я відокремилася від групи. Ходила поміж колонами величезних розмірів, наче між стовбурами старого, темного лісу. Десь під стелю крізь прямокутні отвори пробивалося

бліде світло. Гнітила важка тиша безрадісної будівлі, тхнуло віками, здавалося, що не стає повітря дихати.

Із сутінок вирунула старша пасажирка, яка вже у 20-их роках відвідувала Єгипет, а ще досі була повна енергії й ентузіазму. Я підбігла до неї, бо помітила, що вона заточується. Тоді я ще не знала, що вона була першою жертвою пошести на судні. Я швидко знайшла молодого пасажирка Пітера, який був за професією лікарем, і він заопікувався хворою.

Хтось прийшов знадвору і сповістив, що там піщана буря. Я хотіла бути сама, хотіла відчутти бурю і пішла у напрямі храму Рамзеса II. Пісок затьмарив весь світ, тільки над рікою ледь видні пальмигнулися до долу. Шмалький горячий вітер збивав мене з ніг, пісок боляче колов лице, руки. Відчувала, що переживаю надзвичайну стихію, щось, над чим людина не має контролю, наче буря на морі, або північне сяйво...

Затуляла обличчя хусткою, як бедуїн, і брела далі. Ом Сеті не сходила мені з думки.

Несподівано із жовто-бурого туману вирунула постать чоловіка. Він простягнув до мене руку із пацьорками туркусового кольору і ламаною англійською мовою намовляв мене їх купити та переконував, що вони з мумії, яку він сам викопав. Я йому заплатила, навіть не торгуючися, і чоловік знову зник у тумані. Пізніше дізналася, на своє здивування, що пацьорки зовсім не підроблені, а таки справді вигребені грабіжниками зі старовинної гробниці.

Межи півзаваленими стінами святині Рамзеса II було затишніше, тільки вітер ще вив несамовитими голосами. Тому що я була схвильована, багатобарвні фрески здавалися зворушливішими і кращими від тих, що бачила досі.

Верталася до Баляни старим розгойданим таксі. Пустеля повзла на дорогу, мов жива тварина. Я була втомлена, спітніла, пісок був у мене у волоссі, за коміром, у носі, у вухах, в роті і навіть десь за очними яблучками.

Нам назустріч ішли люди з ярмарку, борюкалися з вітром, а він смикав їхні галабей і надував їх, мов вітрила.

Біля групи ліплянок я побачила прошака-каліку, якому було не більше двадцяти років. Він у лахмітті повз на всіх чотирьох, ноги були в нього покарлючені. Простягав долоню до мене і дивився благальними очима. Таксі промчало повз нього і залишило його в пилюці при дорозі. Я хотіла зупинити авто, але не зробила цього. Хотілося втікати кудись далеко від цього біблійного світу прокажених і повернутися в свою добу.

■
Пливли далі. Пізнього пополудня вітер ушух. Пісок завис в піднебессі і перетворив соняшну кулю на алябастровий диск, двовимірний, як на старовинних фресках. Весь світ став мертво-білим, не було тіней.

Біля сіл біла смага піску осіла на віття пальм. Із берега доносилися звуки переливної тужної арабської мелодії. Скиглило птаство.

Божок, як кожного пополудня, попивав чорну каву за відкритими дверима своєї бюро-каюти. Обслуговував його, зігнувшись удвоє, худий темношкірий Гассан. Цей слуга майже весь день сидів навпочіпки біля моєї кабіни. Я почувала себе незручно і винувато, коли він звертав на мене рабський покірний погляд.

Коли стемніло, на небо зійшов місяць у повні, оточений імристою авреолею. На судні не було вже Ом Сеті. Вона залишилася у Місті Мертвих у Абідосі. Чорний кіт вже не вилежувався ліниво на палубі, а їжився, напинав спину луком і сновигав, нишпорив поміж чорними лопатими кріслами.

На березі десь вили собаки і неприємно стогнали верблюди.

Тодорос обняв молоденьку англійку, наче б хотів її від чогось охоронити.

Я зажурилася, коли побачила, що мої квіти зів'яли в розпеченій каюті. Від них тхнуло тлінню і я викинула їх за борт.

На причалі біля Дендери чигала на нас знову громадка дітлахів. Вони стояли по коліна в каламутній воді, тримали в руках ягнят, збуджено вигукували, простягали руки по «бакшиш».

На березі старий чоловік намагався продати страшний череп крокодила.

Ми йшли пішки до залишків птолемейської святині. При дорозі на безлистих деревах харуб примарно шавчали і скрекотали торішні стручки з насінням. Минули невеличку похоронну процесію. Кілька чоловіків несли домовину, покриту жовтим полотном. Ішли тихо, без звуку, мов привиди.

Із піль позбігалися знову дітлахи, присікалися до нас, намагалися видирати нам усе з рук. Благенько одягнена дівчинка однією рукою підтримувала бляшанку з водою на голові, а другу простягала до мене. Мені було боляче дивитися на її сумні очі, худе личко. Я наддала кроку, а дівчинка далі підбігала за мною, розхлюпуючи воду. Що їй допоможуть тих кілька моїх монет? Я знову почувала себе безпорадною, і мені хотілося плакати разом з дитиною.

Давно вже хтось змінив рожеві скельця у моїх окулярах на понуро-сірі.

Біля святині сидів на піску вусатий чоловік і, витягнувши з коша огидну кобру, дратував її рукою, замотаною в ганчірку. Кобра підносила голову й ритмічно хиталася.

Щойно у мурах храму ми сховалися від реальності. Тут нас ніхто не турбував, і ми лишилися самі з своїм неспокоєм. Безрадісно ходили між колонами, вивершеними головами вухатої богині Гатор. Під стелею вищали ластівки. Я байдуже оглядала гієрогліфи, яких не могла відчитати, байдуже дивилася на зображення Клеопатри з малим Цезаріоном.

Ішла вузькими темними сходами на дах. Тут колись жерці носили на світанку статую богині на те, щоб її ритуально очистити, палили ладан, складали в жертву їжу та вино.

З даху я бачила на заході знову безкраю пустелю, без запаху, без звуку — самотність, засіяну кам'яними брилами.

Дошкульяла спекота, важко було дихати. Емерит-суддя, якому за заслуги королева дала титул «сера», важко сопів, і обличчя в нього вже стало пурпуровим. Він завжди був похмурий, злий, а при столі часто висварювався зі своєю жінкою. Тепер здавалося, що він від спеки дістане розрив серця. Він, одначе, надиво витримував, натомість зомпіла пані з Брукліну. Угорка, чоловік якої також уже був хворий і залишився на кораблі, виявилася багато міцнішою, ніж ми думали. Вона допомогла занести хвору в тінь муру і покликала Пітера.

На кораблі було вже багато хворих, і Пітер без лябораторії, без ліків не міг ставити діагнозу. Його турбувала безпорадність.

Нас кількоро ще сиділо на верхньому чардаку. Сонце заходило багряно, і весь краєвид став червоним. Ми, не виспані, виснажені, нарікали на спекоту і комашню.

Неприкаяний кіт сидів на віддалі і наче б зловісно всміхався, а очі у нього, як каганці.

Під вечір причалили до Люксору. Довкола судна похитувалися вигнуті щогли фелюк. По них звинно дряпалися хлопці, держачи в зубах довгі поли ґалабей, та звивали сірі вітрила.

На пристані юрмилися понурі жінки в чорному, з кошами на головах.

Місто занедбане, непривітне. Люди апатичні, навіть крамарі закликали нас до крамниць без особливого ентузіязму. Першого вечора не було електрики, у крамницях світили свічками, а віяла під стелею не розганяли застоюлої задухи.

При вечері на кораблі був понурий настрої. Вже мало лишилося здорових. Пан з Брукліну хвалився мені своїми закупами. Він вивір, ще це скарби, викопані грабіжниками зі старовинних гробниць, що продавець спеціально для нього витягнув цей товар з-під лавки. Я не мала серця сказати йому, що скарби, за які він так солоно

заплатив, підроблені. Він також замовив дармовис з іменем своєї жінки Розалії, написаним гієрогліфами.

Коли я показала свій новий перстень з александритом, який дивно мінився різними відтинками фіолетового й червоного, таки хтось з нашої групи не стримався й поінформував мене, що александрит приносить нещастя.

Уночі я майже зовсім не спала. В каюті була нестерпна задуха. Я витягнула матрац через поріг на чардак, але і це не помагало. Від розпечених кам'яних брил, якими виложений б'єрег, випромінювалася спека. Смерділо мастилом, дохлою рибою і смітниками. Я не могла забути про величезних пацюків, яких бачила за дня на тім камінні.

Десь далеко дудніли дошкульним, пульсуючим ритмом негрські барабани. Тут уже починається чорна Африка.

Над ранком у півсні мені примарилося, що біля мене стояв наш кіт, але обличчя в нього було сфінксове.

Коли вже небо почало синіти і зорі пригасли, я встала і пішла на другий бік судна. На заході, на протилежному боці Ніла, виринули з п'ятьми гори, спершу білі, мов кістяки загиблих тварин серед пустелі, а тоді вже стали рожево-фіолетними. Там Долина Королів, некропіль старовинних Тебів.

Ще вдосвіта ми перепливли поромом ріку, наче душі загиблих на той світ.

У Королівській Долині моторошне відчуття гльорифікації смерті. Вибиті у скелях комірки, де були поховані фараони, вже давно пограбовані, скарби Тутанхамона вивезені до музею в Каїрі. Лишилися фрески, що зображують покійників, які переходять у підземелля, богів, що ваять добрі і злі діла та молитви, що запевняють покійникам вступ до раю.

Через утому й дивну меланхолію я не сприймала усього так, як вимріяла, вибираючись у цю країну. Зовсім не радували фрески бенкетів у гробниці астронома Нахта, запам'яталися тільки сцени з похоронів везіра і губернатора Тебів Рамозе, плакальниці, що заливаються сльозами і ломлять руки з горя.

А далі десь у гарячих випарах колони похоронної святині королеви Гатшепсут, «Співаючі» колосальні статуї Мемнона і Рамзеса біля його похоронної святині, яка була аж така величезна, що відразу завалилися. Боги ж карають за гібрис...

У святинях Карнаку й Люксору все також могутнє, несамовите, нереальне. Я сприймала ці чуда наче в півсні, ніщо мене вже не зворушувало, не дивувало.

У свідомості викарбувалися сцени з життя сучасних єгиптян, що живуть в злидених півземлянках посеред пустелі біля гробниць, жінки, що печуть паляниці на відкритому вогні, діти, в яких вже не має сил обганяти мух з обличчя. Навіть моє співчуття здавалося мені розкішшю.

Увечорі з'явилася ще хвилива ілюзія, що, мовляв, усе гаразд, що країна гарна, що ніщо не загрожує. Винайняла фаєтон, сиділа на козлі біля візника, слухала, як він підспівував уривчастим голосом, як форкали коні, чула, як пахла свіжо скошена люцерна під ногами... Ми їхали вздовж берега, була прохолода, над верхів'ям пальм гойдався місяць на ущербі.

Біблійні нашестя

На південь від Люксору ми причалили біля містечка Есна. Довкола нас вітер термосив латані вітрила фелюк, і вони лопотіли, мов далекі барабани. Члени залоги стояли по пояс у воді, а на раменах держали дошки, по яких ми зійшли на берег. Тоді ті самі чоловіки намагалися з поспіхом промести для нас стежку між сміттям, позношеним з міста на стрімке узбережжя.

Есна запилена, галаслива. З завулків відгонило гноєм і дохлятиною. Муедзин закликав на молитву хриплим, монотонним голосом.

Нас кількоро пробивалося крізь натовп на ярмарок, під опікою нерозлучних поліцаїв, які неприємно нагадували про те, що ми інші, особливі, гідні такої охорони. Тут поліцаї вже темношкірі нубійці у білих тюрбанах, у барвистих галабеях, нап'ятих на великих животах.

У глибокій ямі посеред містечка розкопані залишки птолемейської святині. Там було задушливо, ми стривожено дивились на небо, де кружляли стервятники. На краю узбіччя зібрався натовп, десятки, а може, сотні людей. Спершу доносився до нас тихий гамір, потім почав голоснішати. Натовп повторював слово «бакшиш», монотонно, настирливо, дошкульно. Рецитація перетворилася на несамовитий рев. Нам здавалося, що цей натовп ось-ось кинеться на нас і роздиратиме на шматки.

Тоді несподівано вродлива жінка лорда, яка, як завжди, виглядала так свіжо, наче на прогулянці у Гайд Парку в Лондоні, піднявши високо голову, з золотистим волоссям, почала підійматися стрімкими сходами вгору. Надиво, перед нею натовп розступився і замовк. Я не була певна, чи вона була відважна, чи просто наївна. Ми пішли за нею, а за нами й налякані поліцаї.

На ніч корабель причалив у Ель-Кабі. Я сиділа довго на горішньому чардаку. Навколо суцільна п'ятьма, тільки внизу, біля ілюмінаторів, було видно наших поліцаїв у жовтому відсвіті.

Місяць зійшов пізно, блідий, мов смерть. Десь на нижньому чардаку Бетті знову грала на флейті, тепер уже тужливу мелодію.

У лапатах сутінках я побачила kota, що зупинився біля димаря і підняв голову вгору, наче б когось там бачив. Тоді мені здалося, що чую пташний голос Ом Сеті та її сміх. Коли пішла поглянути за димар, не знайшла там нікого. У мене, мабуть, від втоми, були галюцинації.

Всю ніч під ілюмінатором галайкалі поліцаї. Заснула на короткий час під ранок і прокинулася вся спітніла, з почуттям, наче зайшло щось прикре. Хвилювання і тривога тепер уже мене не покидали.

Спека й задуха стали ще інтенсивніші, невидима сила несла нас усе ближче до «Ель-Шемсу — Ель-Кебіру» — Великого Сонця. Від Сагари віяв гарячий вітер, наче з печі. Допікала вічна спрага.

Божок, по товстому обличчю якого котилися краплини поту, пояснив, що це почався «Хамсін» — П'ятдесятиденний вітер. Я допитувалася, чи це означає, що цей суховій буде дмухати п'ятдесят днів. Божок, одначе, тільки здвигнув плечима: «Інч Аппяг» (воля Аллаха)...

О, святе Око Горуса, принеси нам знову «Солодкий Подих Північного Вітру»!

Я сіла на дошки нижнього борту, оперлася об стіну, що захищала мене від шмального вітру. Біля мене розмістилася охляла угорка. Над нами настирливо кружляли мухи. Надійшов Пітер зі стетоскопом на шиї, заточуючись від втоми. Він відвідував знову хворих в їхніх каютах, а тепер сів біля нас, розкинувши руки, мов з ганчірки пляшка. У нього, як й у нас, опухлі і червоні від піску повіки і пошерхлі уста. Пітер зідхнув і з жалем у голосі сказав тільки: «Не знаю, що воно, просто не знаю...»

У мене біль голови, наче б мозок набряк, і знову опановувала паніка і свідомість, що немає куди втікати.

На кораблі вже майже всі хворі. До мене прискіпалася давно призабута німецька пісенька:

Wir standen vor Madagaskar
und hatten die Pest am Bord...

Десь за Ком Омбо плесо Ніла стало лиховісно зелене. Вітер здіймав білі брижі, пісок зовсім затьмарив сонце. Ми душилися, затикали роти хустками. Хоча був саме полудень, почало темніти, померкли кольори, стихло птаство.

Несподівано линув дощ. Дощ у Єгипті! Холодні краплини недовзі перетворилися на град.

З кают повибігали збентежені пасажери, навіть хворі вийшли, держачися за стіни. З'явилися з трюму члени залоги з тривогою в очах. Лопотання льодяних куль заглушило вигуки.

Судно перекобачилося і понеслося за течією, аж доки прова не зачепилася за пісковий насип посеред ріки. Корабель ще більше похилився і почав помалу тонути. Мотор пирхнув кілька разів і затих, вода залила нижній дек.

Ми хапали рятункові пояси, тремтячими руками натягали їх на себе і стояли мовчки й розгублено на похилому деку. Подружні пари трималися одне одного. Тодорос обняв цупко дочку лорда, і ніхто не протестував. Майор стояв посеред нас, опустивши руки. Божок розгубився й бігав з телевізором під пахвою.

Тоді вперше ми побачили нашого «раїса» — капітана. Високий отюрбанений нубієць бродив по нижньому деку по коліна в воді. Однією рукою підтримував поли чорної ґалабеї, а другою — жестикулював наче грізний біблійний пророк.

Доктор Пітфорд-Джонс скомандувала нам швидко взяти наші документи і по пляшці питної води з кают. Тоді ми вже зрозуміли, що мусимо покидати «Дельту».

І цього разу пошлю всі мої кари на тебе...

Спричиню, щоб падав дощ і град жорстокий,
якого ще в Єгипті не було...

(Старий завіт, «Вихід»)

Ми сиділи на березі на краю пустелі й дивилися в каламутну воду туди, де потонув корабель.

Виринуло сонце, але спеки вже не було. На нас висохла одіж; нам стало ясно, що кошмар минув, і огорнув нас дивний спокій.

Тоді хтось несподівано запитав: «А де кіт?»

ЗАУВАЖЕННЯ ДО ПОСТСКРИПТУМА Р. ІЛЬНИЦЬКОГО

Богдан Цимбалістий

Правду кажучи, я не радо продовжую дискусію з Романом Ільницьким на тему користи й потреби національної єдності чи розв'язання. Кожний з нас вже висловив свої погляди в цій справі, і треба б дати нагоду іншим сказати свою думку. Справа національної згоди була і є дуже важлива — я сказав би, істотна й вирішальна, — в нашій історії та в процесі нашого ставання як нації-держави. Тема вимагає замислення від нас усіх.

Однак у своєму постскриптумі мій шановний опонент висловлює низку дуже контроверсійних тверджень, поминає чимало історичних фактів і тому робить необгрунтовані, на мою думку, висновки. Це спонукає мене продовжити наш діалог, в якому я не буду додавати аргументів на доказ того, яким важливим є почуття національної солідарності і взаємного довір'я між громадянами й проводом і між самими громадянами. Зверну тільки увагу на суперечності в думанні Ільницького та на його надто довільні інтерпретації певних політично-історичних явищ.

1. Ільницький вважає, що коаліційний «воєнний» кабінет англійських консерваторів і лейбористів був розумним рішенням, бо були для цього об'єктивні причини: мовляв, обидві партії вели в той час таку саму політику на внутрішньому й зовнішньому відтинках. Це правда, оборона Великобританії перед німецькою загрозою була метою обох партій, проте їхні програми у внутрішніх справах були різні. Інакше який був би сенс існування двох партій з ідентичними програмами? Як виборці знали б, за кого голосувати? Під час війни проводи обох британських партій просто вирішили відкласти здійснення своїх внутрішніх програм на майбутнє. Коли, наприклад, лорд Беверідж у 1942 році вніс проєкт програми широкого соціального забезпечення, Палата громад («Комонс»), в якій лідером був лейборист К. Еттли, тільки привітала цей проєкт і вирішила відкласти його докладніше обговорення аж до закінчення війни. Відразу після війни обидві партії розійшлися й зі своїми окремими програмами пішли до виборів.

Цей приклад Великобританії ілюструє, як зрілі партії діють в обставинах кризи та загрози для держави. Вони «забувають» свої ідеології, програми, класові та інші різниці й співпрацюють для спільного добра. До речі, так було у Великобританії не лише під час війни. Коли лейбористський уряд Мекдоналда (1924-1931) не міг

дати собі ради з економічною кризою в країні (23% безробітних і брак фондів для допомоги їм), 1931 року створено т. зв. національний уряд з консерваторів, лейбористів і лібералів, який протримався кілька років. Згідно з логікою Ільницького (див. його статтю в «Сучасності», ч. 7-8, 1982, стор. 116), така коаліція ніколи не могла б постати, бо, на його думку, тільки «споріднені партії можуть співпрацювати й об'єднуватися».

На думку Ільницького, ситуація на Україні в 1918 році була діаметрально протилежна. Я, однак, не бачу аж такої великої різниці. Перед усім українським народом, а насамперед перед політичними провідниками, стояло завдання щойно проголошену українську державу закріпити, зокрема організувати власні збройні сили та здобути підтримку широких верств населення, задовольняючи мірою можливого його потреби та вимоги. Всякі світоглядні, ідеологічні, класові різниці мали піти на задній план. Так воно, на жаль, не сталося.

Між плянами гетьманського уряду і програмами ліводемократичних партій не було аж таких різниць, щоб їх не можна було порядком компромісу розв'язати чи злагіднити й так довести до консолідації усіх сил для скріплення держави. Не буду висловлювати власних припущень, але будуватиму свої висновки на історичних джерелах, передовсім на «Історії України» Дмитра Дорошенка. Правда, він був міністром закордонних справ у гетьманському уряді, проте намагався описувати події об'єктивно, а передовсім подав багато першоджерел, так що читач сам може виробити собі думку, що діялося на Україні в 1918 році. В усякому разі воно так не було, як це з'ясовує Ільницький. Ось кілька фактів.

У «Грамоті» до українського народу в день перебрання влади 29 квітня 1918 гетьман Скоропадський заповів, що будуть «прийняті міри по вивласненню земель від великих землевласників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів».

Німецька влада не тільки не перечила, а домагалася скорого здійснення земельної реформи. Панас Феденко, критик і ворог гетьманської влади, писав, що «під тиском німців, які боялися, що українські селяни не здаватимуть збіжжя, гетьманський уряд проголосив тимчасовий закон, яким забороняв купно одною особою більше як 25 десятин землі, проте не вводив примусового вивласнення» (що було в програмі соціалістичних партій). Вже кілька місяців пізніше Вища земельна комісія під керівництвом самого гетьмана опрацювала основи земельної реформи, а на початку листопада, на сьомому місяці існування гетьманату, В. М. Леонтович, міністер земельних справ, виготував проект реформи, й уряд його затвердив. Згідно з тим проектом, всі великі земельні маєтки мали бути примусово викуплені державою й потім розparcelьовані за допомогою Державного земельного банку, але не більше як по 25 десятин на господарство.

Проф. Микола Василенко, якому гетьман доручив формування уряду, вже першого дня, тобто 30 квітня, сказав в інтерв'ю з кореспондентом «Киевской Мысли», що гетьман заявив йому: «...про правий кабінет не може бути й мови... склад правительства повинен бути лівий, що реформи необхідні... що кабінет має бути утворений таким робом, щоб він розпочав віднову й реформу життя на найширших громадських принципах: в основу його діяльності має бути положене національне відродження України». Німецький генерал Гренер, до якого пішла — понад голову свого уряду й монарха — делегація соціалістичних партій, сказав те саме, що Україна залишається самостійною державою... Політика гетьманського уряду має бути лівою, й дуже бажана була б участь у ньому соціалістів.

Від самого початку були намагання притягнути соціалістичні партії до уряду, їм пропоновано 7 міністерств (на всіх 15). Наші соціалістичні лідери не прийняли тих пропозицій і висунули свої передумови участі в уряді, прийняти які було б рівнозначне з ліквідацією гетьманату як монархії. Вони домагалися «переміни правительства», встановлення нового тимчасового законодавчого органу — Державної ради і погоджувалися на те, щоб гетьман Скоропадський був тимчасовим президентом республіки (якого можна буде усунути при перших загальних виборах). Як писали німці у своїх звітах про одну з соціалістичних партій:

«За своїм звичаєм вони виставили неймовірні домагання, бо вони завжди повні мрій, замість того, щоб думати просто й практично».

Опозиція до гетьманського уряду зовсім не виступала проти союзу України з Німеччиною й не шукала сама контактів з Антантою, вона не бажала «поділитися ролями, стояти по двох боках барикади», бо, мовляв, «інтереси України вимагали йти двома, а не одним, шляхом до мети». Ось кілька фактів:

У меморіалі (24 травня) до гетьмана Український національно-державний союз (в якому об'єдналися всі опозиційні партії) закинув йому, що в його уряді є особи, ворожі до української державности, «антинімецька орієнтація...» яких, «орієнтація на бік Антанти, всім давно і загально відома».

Кілька днів пізніше, 30 травня, цей самий Союз звернувся знову понад голову гетьмана з закликом до німецького народу, в якому нагадував, що саме Центральна Рада уклала договір з центральними державами в Бересті 9 лютого 1918, що українська «інтелігенція з ентузіазмом вітала великодушну поміч і український народ радо приймав гостей визвольників і охоче ділився з німецьким народом хлібом-сіллям». Тим часом внутрішні вороги української державности почали провокувати конфлікти між німецькою військовою владою й українським населенням. Тому

Союз закликав німецький народ робити все, щоб умови Берестейської угоди були свято додержані, щоб німецьке командування не втручалось у внутрішні українські справи і т. д.

Готування до протигетьманського повстання відбувалося без будь-якого порозуміння з Антантою. Тому про якесь свідоме намагання вести українську «двоторову» закордонну політику не було тоді мови. Зате гетьман ще за свого урядування хотів налагодити контакт з Антантою. Восени 1918 року український посол у Болгарії та представник гетьмана в Румунії вели розмови з представниками Антанти, які виразно заявляли, що їхні уряди не визнають самостійної України, але зате готові їй допомагати в боротьбі проти більшовиків, коли Україна буде у федерації з Росією. Між іншим надія гетьмана на допомогу Антанти спонукала його піти на такий ризиковий крок, як проголошення федерації з Росією. Дмитро Дорошенко, як міністер закордонних справ, побував у Берліні в жовтні й вибирався їхати до Парижу та Лондону (через Швейцарію). Тоді німецький міністер закордонних справ Зольф заявив відверто, що Німеччина не має нічого проти переговорів і порозуміння з Антантою, бо розуміє, що українці мусять себе рятувати.

Очевидно, не все було ideale за гетьманату. Були кривди, особисті помсти раніше пограбованих поміщиків (карні експедиції), була слаба охорона громадян державною владою, було забагато малоросів і росіян в уряді та адміністрації, була анархія, підсичувана більшовиками й власними соціалістичними партіями, які взялися повалити монархічну владу від першого дня її постання. Причиною такої настанови були не ті чи інші помилки в політиці гетьмана, а їхнє ідеологічне, вузьке розуміння українства. Для них свідомий українець міг бути тільки соціалістом, для якого політичною девізою було: «Як нема України соціалістичної, хай не буде ніякої». Тому вони не були здібні йти на компроміс і на співпрацю з правими колами українців, яким взагалі відмовляли право співвирішувати долю спільної батьківщини. (Чи нема тут аналогії з поставою однієї групи оуністів до ген. Григоренка?)

У своїх заявах того часу соціалістичні партії постійно вказували на протиріччя між заявами гетьмана й дійсністю. Гетьман постійно говорив про потребу національно-державного відродження України, про забезпечення її самостійности, ніколи не згадував про якусь орієнтацію на Росію, а проте в його державі щораз більше розпанюшувалися люди, ворожі Україні. Іншими словами, гетьман мав найкращі наміри, але не мав досить підтримки, щоб їх здійснити. За цією підтримкою він постійно звертався до опозиційних партій, пропонуючи їм участь у його уряді. На мою думку, українські національно-свідомі кола, організовані в різних соціалістичних партіях, повинні були прийти йому на допомогу в

його плянах національного відродження України своєю участю на всіх щаблях його адміністрації і пропагандою серед широких мас народу.

Офіційні заяви гетьмана про самостійність і відродження не були порожніми словами. Він бо заснував Українську Академію Наук, визнав за державні два університети (в Києві та Кам'янці на Поділлі), наказував українізувати судівництво й адміністрацію, створив сотні народних і середніх шкіл з українською мовою навчання, виготував проєкт земельної реформи, встановив кілька десятків дипломатичних представництв, так що Україна мала міжнародне визнання. Все це було зроблене впродовж шістьох з половиною місяців гетьманської влади в країні, досить зрусіфікованій, при великому опорі з боку малоросів і великоросів.

Сам гетьман Скоропадський не хотів — хоч міг — стати самодержцем чи диктатором. Зваживши, що то був воєнний час і в країні панував хаос, він міг тимчасово заборонити політичні свободи, щоб позбутися агітації проти його уряду. Цього не сталося. Він дивився крізь пальці на всякі таємні з'їзди й наради, організовані опозицією, толерував існування опозиційних партій та їхню агітацію проти нього самого. Думаю, з такою людиною можна було співпрацювати.

Тут стає очевидним, що ми з Ільницьким розходимося в оцінці політики наших ліводемократичних діячів за гетьманської влади. Як він позитивно оцінює внутрішню боротьбу на Україні проти свого уряду (коли держава ще не була закріплена і ззовні загрожувала їй більшовицька небезпека), так я вважаю цей брак співпраці лівих і правих за наше нещастя, за трагедію України і за приклад нашої бездержавницької політичної психології.

2. Ільницький так само позитивно оцінює розкол в ОУН і поводить з певними фактами теж довільно. Він вважає, що розкол в ОУН був зумовнений серйозними розходженнями в питанні напрямних української політики. Які це були розходження, він не згадує, припускаючи, що всі про них знають. Признаюся, що я про них не знаю і досі не бачив ніякої серйозної праці на цю тему. М. Прокоп (Енциклопедія Українознавства, II, стор. 1865) писав, що розкол стався на тлі «тактичних, психологічних і персональних розбіжностей», з чим я більше згідний. Проте, подібні розбіжності мають мало спільного з «напрямними української політики». Вони не повинні були бути аж так серйозні, щоб треба було йти в їх обороні на барикади.

Теперішні натяки, що крайові оуністи критично ставилися до співпраці закордонного проводу ОУН з німцями й це довело до розколу в ОУН, треба трактувати хібащо як спроби переписати історію. Хто ще пам'ятає 1940-41 роки, той знає, що тоді не було ніякої мови про якісь розходження щодо нашого наставлення до

Німеччини. Нема ніяких документів, які свідчили б, що це питання обміркувано на зустрічах з ПУН-ом. Також цього питання не згадувано навіть у друкованій полеміці між обома частинами ОУН. Зрештою, якби така антинімецька тенденція існувала в бандерівській ОУН (вживаю цього спрощеного і популярного визначення тому, що ця фракція ОУН часто мінjala назву: від ОУН до ОУНСД, ОУНр, ЗЧ ОУН), чому ж тоді проголошення відновлення української держави 30 червня 1941 року закінчувалося славослів'ям німцям, їхньому фюрерові, армії? Чому трактовано німців як союзників, чому запрошувано їх представників на ці урочисті збори? Чому ОУН вийшла з підпілля, повідкривала свої станиці чи бюро в різних містах (що улегшило німцям арешти)?

На мою думку, тлом і причиною розколу в ОУН не були якісь ідеологічні та програмові розходження в наставленні до німців, а радше нездібність розуміти одні одних та брак доброї волі шукати розв'язки в якомусь внутрішньому компромісі (за прикладом тих партій, що мають різні крила, проте не розколюються, як це доводить сам Ільницький). З одного боку стали молоді крайові оуністи, щойно звільнені з польських тюрем з самопочуттям мучеників і героїв, а з другого — поміркованіші й деколи старші члени закордонного проводу та частина крайового членства ОУН. Одні й другі виховувалися на ідеях Донцова й вірили, що справжній революціонер не йде ні на які компроміси, а ліквідує своїх противників.

Інше питання, чи можна вважати політику мельниківської ОУН за пронімецьку. Ця ОУН також багато потерпіла від німецького терору, кількох її чільних членів німці розстріляли на Україні, самого полковника Мельника та кількох членів проводу заарештували. Перші організатори УПА проти німців були люди, які стояли близько до ОУН Мельника.

Так само не обґрунтоване твердження автора, що Український Центральний Комітет з В. Кубійовичем на чолі міг вести успішну легальну, головне культурну й господарську діяльність завдяки існуванню активного підпілля. Натомість фактом є, що УЦК розвинув дуже широку діяльність, зокрема на Холмщині і Лемківщині в 1940 і в Галичині в 1941-42 роках, коли підпілля ще не було організоване й не було ніякою загрозою для німців.

Я бачу мало аналогії між розколами демократичних партій і розколом в ОУН. Коли демократичні партії діляться, їхні фракції не лише співіснують, але при нагоді й співпрацюють. Коли розкололася ОУН, розкололася уся західньоукраїнська суспільність. Пляновано фізичну ліквідацію своїх противників. Чимало молодих патріотів згинуло в цій внутрішній боротьбі. Якби не німецька окупація, тобто якби українці мали повну свободу організувати свою владу, хто знає, скільки загинуло б від цього терору? Чи

можна такий розкол вважати позитивним явищем? Розкол в ОУН можна б скоріше порівняти з розколом у російській соціал-демократичній партії на більшовицьку і меншовицьку фракції, між цими останніми бодай були програмові розходження, а в ОУН їх не було.

3. У своїй попередній статті Ільницький писав, що «українці за кордоном не можуть далі плянувати політичної діяльності на базі масових політичних партій (бо нема вже української маси)». «Іх місце мають зайняти політичні комітети, складені з вибраних одиниць». У цьому ж постскриптумі він знову радить, що треба «насамперед подбати про силу кожної партії», бо, мовляв, Україна і світ не критикуватимуть і не знецінюватимуть нас за те, що в нас нема одного центру, але будуть звинувачувати за ледачість, коли між нами не буде організованих й активних політичних партій з розумними і динамічними керівниками. Питання до автора: що нам потрібне — великі сильні партії чи комітети з вибраних одиниць?

Ільницький подає низку пропозицій, що їх мали б ці партії виконати. Сміємо запитати, чому він цих рекомендацій не здійснює сам у власному партійному середовищі, де він є провідним діячем. Це не є аргумент *ad hominem* (до особи). Це питання ставлю, щоб вказати, як думання Ільницького відірване від ґрунту, воно становить частину нереального світу, в якому живе багато українців. Чей же він знає добре, що наше середнє покоління, а ще більше молоде не лише не знає, але й не хоче нічого знати про українські партії. Проте вони почувають себе належними до української громади й щиро хотіли б щось зробити для української справи.

4. Раз Ільницький пише, що екзильні уряди та подібні до них центри є чинниками роз'єднання і навіть хаотизації життя, тобто чимсь негативним. За його словами, 35 років Державного Центру — це історія роздорів, сецесій, моральних дискримінацій, виключення з членства УНРади одних партій і розколювання інших. Знову ж в іншому місці того самого постскриптуму він вважає, що розколи в партіях є універсальним, сталим і закономірним явищем політичного життя. «Це тільки в нас, — пише він, — через непоінформованість, вважаються політичні поділи за психічну недугу». Котрий погляд є тоді дійсний? Є розколи здоровим явищем чи, навпаки, причиною хаотизації політичного життя?

5. У своєму постскриптумі мій опонент пересуває нашу дискусію на іншу площину. Він полемізує проти ідеї одного політичного центру й консолідації усіх партій довкола нього. Тим часом у мене тільки раз і то побіжно, згадано про нашу нездібність мати один політичний провід, один громадський центр, одну школу в громаді. Взагалі «організаційно-технічною стороною єдності», як

це називає Ільницький, я не цікавився, а весь мій есей був присвячений аналізу психологічних передумов для зрілої політичної, об'єднаної акції.

Не усвідомлюючи цього сам собі, Ільницький приходив до подібних висновків, що я їх висловив в есеї й попередній статті. Він пише про потребу порозуміння між партіями, про невідкличну потребу «контактної комісії», нарікає, що в нас «низька культура (а то й безкультурність) взаємовідносин серед українських провідних кіл». Думаю, що тут мова про політичну культуру. А що таке політична культура? За визначенням спеціалістів від політичних наук, це орієнтація громадян у політичному процесі стосовно різних його складників, тобто уряду, своїх провідників, інших громадян і до себе самого як частини цього процесу. Головними рисами виробленої державницької політичної культури є почуття взаємного довір'я між громадянами і громадян до проводу, пошана до різниць у поглядах, готовість до співпраці для загального добра. Щоб наші партії порозумівалися, щоб могла діяти «контактна комісія», між проводами політичних груп мусить існувати взаємне довір'я, тобто переконання, що їхні противники є такими самими патріотами, як вони самі, і мають право співвирішувати долю своєї громади. Чи таке довір'я існує? Чи коли існувало? Чи було порозуміння між оунівським підпіллям і легальними партіями в Західній Україні під Польщею? Чи був контакт між мельниківською і бандерівською ОУН для обговорення політики супроти німців і поділу ролей? Не було навіть ніякого намагання порозумітися між середовищем блискучого відокремлення (ОУНР) і демократичними партіями. Замість того всього, була безкомпромісна боротьба, засуджування інших, очорнювання провідних осіб тощо. Свідомість того, що усіх нас єднає одна мета — боротьба за незалежність України — не мала впливу на взаємини між нашими політичними групами та між поодинокими особами й ніяк не віддзеркалювалася в нашій міжпартійній полеміці.

Саме брак психологічного цементу, тобто взаємного довір'я, свідомости національного консенту, був основною темою мого есею. Виглядає, що Ільницький доходить до тих самих висновків. Якщо так, не розумію сенсу його полеміки проти мене.

6. Вкінці питання впливу Донцова на думання Ільницького. Як відомо, одна частина членства і проводу ОУНР, просто кажучи, «демократизувалася». Проте деяким оуністам цього табору важко визнати помилки минулого, коли вони самі служили монопартії та її диктатурі. Я певний, що Ільницький тепер є проти диктатури «коштом свободи і права на життя інших, за вільну конкуренцію ідей і програм, за існування паралельно діючих груп, партій, рухів». Чи так він думав у 1941 році, будучи на відповідальному становищі в ОУНР? Якщо ні, чи замислився він над тим, які наслідки на розвиток

політичної культури серед українців мала його та інших тодішня постава й діяльність? Чи він колись засудив помилки ОУН у минулому, проаналізував їх наслідки, які помітні й сьогодні? Думаю, що за теперішній політичний розбрат в українській громаді у вільному світі, за низький рівень політичної культури частинно співвідповідальні ті, що сіяли зерна цього будяка ще у Львові в 30-их роках.

Ільницький був, мабуть, співучасником і оборонцем політики «блискучого відокремлення» за повоєнних років. Він ще і тепер виправдує цю політику, бо це, мовляв, нормальне явище (див. його попередню статтю). У цьому постскрипті, однак, він пропонує порозуміння між партіями, не відокремлення, а контактну комісію, бо чей же всі ми об'єднані одним політичним ідеалом. Чи в 1945-53 роках не єднав нас той самий ідеал? Чому ж тоді була потреба «блискуче відокремлювати» своє середовище від решти нашого суспільства?

Постійні посилання на героїзм членів ОУН і вояків та старшин УПА не повинні паралізувати нашу здібність критично і тверезо оцінювати наше минуле і мати відвагу бачити свої помилки та їхні не раз трагічні наслідки. Якщо мова про мою скромну особу, можу тут признатися, що я знав кількох осіб з процесу 59, про який згадав Ільницький у попередній статті як приклад високого морального рівня членів ОУН. (Я сам тільки «чудом» уникнув їхньої долі.) Я сповнений найглибшої пошани та подиву до тих героїв. Це не перешкоджає мені дивитися критично на «політичну мудрість», «видючість», досвід провідників оунівського руху та на деякі деструктивні елементи його ідеології.

У мого опонента є ще одна проблема. Я певний, що Ільницький широко вірить у демократичні ідеї та принципи побудови політичного життя. Він широко прагне перемоги тих ідей у нашому суспільстві. Рівночасно в способі його думання пробиваються впливи Донцова, на що я вказував у попередній статті. Коли Ільницький пише про потребу порозуміння між партіями, про ідейну єдність, створену вірою і змаганнями до тієї самої мети — це слова Ільницького-демократа. Коли ж він виправдує ще нині політику блискучого відокремлення, коли він тепер стоїть за відокремлення від визвольного фронту, проти всяких поступок йому і компромісів з ним (див. попередню його статтю), коли проповідує груповий фанатизм (іти на барикади не проти ворога в обороні своєї країни, не проти якогось власного деспота, але завжди «за свої переконання»), який бачить у двоподілі суспільства поступ, для якого партії це своєрідні світоглядіві, непримиренні секти і т. п., — це пише Ільницький — учень Донцова.

7. Ільницький зупиняється на одному дуже важливому питанні: як демократичні уряди чи партії мають трактувати тих, хто явно прагне

знищення демократичної системи. Такими є комуністичні партії, як й екстремістичні праві групи. Дилемою для демократичних урядів є: чи толерувати цих «ворогів демократії», чи в зародку їх знешкоджувати й яким способом.

Одні вважають, що з «більшовиками — по-більшовицьки», тобто на їх терор треба відповідати власним терором проти них. Таке проповідував Донцов, і так діють праві групи, будь це в Італії, Сальвадорі чи деінде. Коли ж такі групи перемагають, вони встановлюють свою диктатуру, яка завжди вироджується у безправ'я й панування кліки або, якщо довше втримуються, призводить до стагнації й політичної невідповідності до життя в умовах усіх громадянських свобод (наприклад, в Іспанії чи Португалії). Демократичні уряди чи партії не можуть піти цим шляхом, бо тоді самі себе заперечать, тобто заперечать ті принципи, які самі визнають. З іншого боку: ризиковано толерувати й тих, що прагнуть до знищення тих свобод, під крилом яких вони безкарно ведуть свою підривну роботу. Конкретно в теперішній ситуації, тобто в умовах міжнародного миру, — що мають робити італійський, французький, еспанський чи інші уряди зі своїми комуністичними партіями? Заборонити їх, кинути їх лідерів до тюрем, робити з них героїв, мучеників чи толерувати їх легальне існування? Згадані уряди обрали цю другу альтернативу, щоб бути вірними своїм принципам.

Чи мав американський уряд заборонити існування негрської партії «Чорних пантер», хоч вони й прагнули створення з кількох південних стейтів окремої негрської держави, проповідували й практикували терор, чи, навпаки, дозволити їм вести свою агітацію?

Мені здається, що демократія, щоб бути вірною самій собі і не скотитися до якоїсь диктатури чи поліційної держави, мусить толерувати навіть власних ворогів, рівночасно працюючи над тим, щоб вони не мали пригожого ґрунту для ширення своїх ідей. Ідеться, з одного боку, про інформативну та політично-виховну роботу, а з другого — про введення таких соціальних та інших реформ, які відповідали б прагненням широких мас народу, прихилили б їх до демократичної системи, навчали їх цінувати і на випадок небезпеки боронити її. Американський уряд не заборонив партію «Чорних пантер», але подбав про те, щоб негри мали врешті вільний доступ до всіх шкіл і праці в установах та приватній промисловості, щоб їх не дискримінували, щоб їх економічний стан поліпшився. Уряд призначив великі суми грошей, щоб приспішено відшкодувати ті кривди, яких заподіяно неграм упродовж століть, і тим самим усунув ґрунт для ширення ідей «Чорних пантер». Не діставши підтримки від самих негрів, ця партія перестала існувати.

Сьогодні в Америці є понад 11 мільйонів безробітних.

Здавалося б, ґрунт пригожий для ширення комуністичних ідей. Надиво, цього немає, бо американські безробітні досить добре забезпечені допомогою від уряду, який робить усе, щоб перемогти цю економічну кризу. Крім того, американське суспільство досить поінформоване про те, що несе комунізм чи будь-яка інша демагогічна ідеологія з її спрощеними формулками розв'язки дуже складних соціально-економічних проблем.

Повертаючися до прикладів, наведених Ільницьким, треба запитатися, чи могли російські демократи знати в 1917 році, що готує більшовізм. Так само не було певности, що більшовики переможуть. Російські демократи стояли перед тією самою дилемою, що й кожна демократія: толерувати своїх ворогів в ім'я принципів свободи чи їх знешкоджувати. Можливо, зваживши, що це був военний час, російські демократи мали право інтернувати керівних більшовиків і тим не допустити до їх перемоги в листопаді 1917 року. Легко засуджувати політику якихось груп і спекулювати, як доцільніше було б робити, коли знаєш тепер її наслідки, тобто з сучасної перспективи. Важче робити правильні висновки в розпалі подій.

Принагідно зауважу, що в попередній статті на доказ того, що єдності нема й в інших народів, Ільницький писав, що «не об'єднано, а роз'єднано ввійшов російський народ в революцію 1917-20 років і... відбудував і зміцнив імперію». У постскрипті, однак, зауважує, що російські демократи пішли на замирення з диктатурою Леніна для добра російської імперії, іншими словами російський народ був об'єднаний.

Ільницький не пішов би ні на які поступки, компроміси з тими, хто ділить людей на кращих і гірших, хто заводить концентраційні табори, тюрми, бажає тоталітарної диктатури однієї партії в ім'я «пошани до людей». Перш за все, ніхто не вимагає шанувати людей, які кидають неповинних до тюрем, які готують концентраційні табори для інакодумців. Проти таких загроз треба боротися й, можливо, в деяких ситуаціях йти на барикади. Постає питання, чи українська демократія, якій Ільницький закидає капітуляцію перед більшовиками, не капітулювала також перед ОУН, яка в 30-их роках явно проголошувала свою програму монопартійної диктатури з вождем на чолі? Якби німці були повели інакшу політику, ми б мали ОУН як монопартію при владі на Україні. (У постановах краківського Великого збору бандерівської ОУН у квітні 1941 року сказано, що ОУН бореться за побудову самостійної української держави на засадах «одної політичної організації провідного активу».) Якщо ОУН висувала і здійснювала таку програму, за порадами Ільницького, демократи повинні були не капітулювати, а йти на барикади проти них, тобто починати громадянську війну і хаос, в якому бандерівці і мельниківці воювали б між собою, а демократи про-

ти одних і других. Очевидно, в цій боротьбі вони були знищені. У зустрічі з напівмілітарною групою під єдиним керівництвом демократів завжди програють. (Демократія виграє в довготривалій побудові державного ладу на принципах справжньої, не паперової свободи, на пошануванні прав одиниці, на справедливих законах для всіх.)

Ревізія програми ОУН у 1943 році доводить, що бувають ситуації і процеси, коли рух, навіть з тенденціями до тоталітаризму, може змінитися під впливом здобутого досвіду. Капітуляція демократів перед ОУН у 1940-41 роках виправдала себе. Без пролиття крові і хаосу ОУН, принаймні одна її фракція, проробила ґрунтовну ревізію своїх ідеологічних засад. Сподіваюся також, що Ільницький не бажав би, щоб демократичні партії бойкотували, а то й вели непримиренну боротьбу проти прихильників монопартійності в 1945-53 роках. Тим менше є причин ізолювати себе сьогодні від Визвольного фронту, не йти ні на які поступки (хоч таке він дораджував у попередній статті). Хто знає, які зміни в цьому русі можуть постати. У ньому ж є багато людей високої ідейності й патріотизму, здібних до критичного думання й набування досвіду.

СПРОСТУВАННЯ МІТІВ

Дора Штурман, Мертвые хватают живых. Читая Ленина, Бухарина и Троцкого. Overseas Publications Interchange, Ltd. London, 1982, 560 стр.

Дора Штурман, Мертві хапають живих. Читаючи Леніна, Бухаріна та Троцького

Я належу до тих читачів книги Дори Штурман, які, не маючи глибоко фахової історичної, філософської або соціологічної освіти, майже все своє свідоме життя — в школі, університеті та за дальших років — були об'єктом масованого виховання в дусі марксистської ідеології, до тих, хто або шляхом «обов'язкової обробки» або й через власне зацікавлення марксистською теорією читали численні твори Маркса й Леніна. На жаль, це читання часто було некритичним, бо «масоване виховання» давалося взнаки. Бухаріна і Троцького мені зі зрозумілих причин не довелося читати — так само, як і багатьох листів та записок Леніна, більшість яких уперше опубліковано в останньому 55-томовому виданні, та й хто їх читав. Іншими словами, я належу, до того широкого кола читачів, які, я не маю сумніву, з величезним зацікавленням прочитають цей захоплюючий твір наукової публіцистики. Не знаю, чи є загальновизнаним таке визначення, але з мого погляду воно цілком правильне.

Цей твір є науковим тому, що за допомогою об'єктивної аналізи фактичного матеріалу в ньому відновлюється історична істина. Публіцистичним — тому, що висновки, яких доходить автор, поєднані із сучасністю, узагальнення ширші від досліджуваного історичного матеріалу. Автор запрошує читача до роздумів щодо проблем, актуальних сьогодні. Захоплюючим цей твір є тому, що написаний він талановитим літератором. Написаний вільно, емоційно — попри сухість матеріалу, цікаво й приступно — попри складність теми.

З цієї теми існує велика література, — різного масштабу охоплення теми, різного ступеня компетентности, різної спрямованости, — від статей у журналах до товстезних томів. Я не маю на меті провадити порівняльну аналізу позиції Дори Штурман та інших численних авторів, які висвітлювали подібні теми. Для такої аналізи довелось б написати великий твір. Я хочу звернути увагу на інше: на відміну від літератури, де особистість автора приховано за концептуально трактованими фактами й висновками, від літератури, яка за своїм характером та способом подання матеріалу є підкреслено науковою, книга Дори Штурман намислена як публіцистична. Автор присутній у книзі мало не на кожній сторінці, він відкритий читачеві, він пропонує читачеві (але не накидає!) свої думки, знайомить зі своїми висновками. Книгу написано з позиції гуманізму. Про людей, що принесли світові стільки зла, написано без ненависти й зловтіхи, справедливо й безсторонньо.

Дора Штурман точно знайшла назву для своєї книги: аналіза подій півсторічної або й більше давнини для науки сучасникам. Бож теоретичні погляди, політичні програми, гасла, практика й доля цих трьох провідників

Авторка рецензії — колишня москвичка, за фахом германіст і перекладач, колишній член Спілки письменників СРСР і нинішній член Спілки письменників Ізраїлю. Нині живе в Єрусалимі, займається літературою і перекладацькою працею.

більшовицької партії і далі, й за наших часів сіють ілюзії в головах та серцях деяких схильних до утопії західніх інтелектуалів і завдають шкідливого впливу на погляди та дії численних ідейних та політичних кіл і течії.

Довкола цих осіб створено міти. Їх апологетизують або лають, протиставляють одного одному, зображають на своїх прапорах. Неправду щодо них поширюють іноді навмисно, задля досягнення певних політичних цілей, в інших випадках їхній образ постає у викривленому вигляді через те, що деякі факти їхніх біографій, їхні справжні погляди і висловлювання, не призначені для опублікування, залишалися невідомі або неправильно трактовані. Дора Штурман, будучи одним з найповажніших дослідників радянської партократичної системи, відновлює їхні справжні обличчя, аналізуючи їхню роль в історичних подіях, в зміцненні партійної більшовицької гегемонії, їхню позицію у внутрішньопартійній боротьбі, їхню особисту вдачу на підставі єдино неспростовного матеріалу — їхніх власних письмових свідочств. Вона не спокушається принадою сенсаційних, але недостатньо обґрунтованих звинувачень або викриттів. «Читаючи Леніна, Бухаріна та Троцького...». Читаючи їх так, як їх прочитала Дора Штурман, починаєш по-новому дивитися на давно відомі факти: липневу демонстрацію в Петрограді, корніловське повстання, Установчі збори, звиби Ленінської тактики. У новому світлі постає найважливіша для утримання більшовиками влади в Росії проблема ставлення до селянства з боку трьох дійових осіб книги, і сама суть періоду, що розглянений в книзі — від лютого 1917 до початку тридцятих років, — постає як утворення й зміцнення влади партократії.

Це наскрізна тема книги. Автор послідовно йде за темою, обравши єдино перекопливий спосіб доказу — об'єктивну аналізу величезного і маловідомого більшості читачів фактичного матеріалу та автентичних текстів, що з них логічно випливають висновки автора. Можливо, Дора Штурман не є першим автором, що дійшов подібних висновків або, принаймні, деяких з них. Але вперше це зроблено на підставі такої прискіпливої і, найголовніше, такої талановитої аналізи величезної кількості автентичних текстів.

Ось найголовніші з висновків автора: марксист Ленін відходив від марксових догм у всіх випадках, коли це було потрібне для захоплення й втримання влади його партією. Заради цієї єдиної мети він без жадних вагань нехтував інтересами як робітників, так і селян. Оскільки влада, що її йому вдалося захопити завдяки надзвичайному тактичному та організаційному обдаруванню, «не роблячи ні з чого божка», була владою не народу, а його нечисленної партії, йому довелося вдатися до, з одного боку, безприкладної демагогії, до загравання з народом, до спекуляції зрозумілими народові гаслами, а з іншого — до терору. Попри поширений погляд щодо російського холопства, країну охопили хвилі селянських повстань та робітничого незадоволення. «Сила, яка не здатна домогтися своїх цілей мирним шляхом і не бажає відмовлятися від свого становища єдиної вирішальної сили, мусить неминуче вдатися до терору», — пише Дора Штурман. Саме так і діяв не лише Ленін, а й його вірний послідовник Сталін, який, на відміну від Бухаріна та Троцького, завжди вмів обрати найслухнішу мить для успішного наступу партії на беззбройну народну більшість. Саме він зміцнив владу партократії. Тому протиставляти Сталіна Ленінові принципово неправильно. Ленін тасував і викидав, наче непотрібні карти, керівників західніх комуністичних партій задовго перед тим, як Сталін заарештував або перестріляв німецьких, польських та інших комуністів-емігрантів, а славетний портрет Сталіна з дівчинкою із середньоазійського колгоспу Мамлакат Наханговою на руках (після того, як він «ліквідував куркульство як класу», знищивши мільйони селян) жадним

чином не відрізняється від солодкавого образу Леніна, який ласкаво розмовляє з голодною дівчинкою у фільмі «Ленін 1918 року» (після того, як він оголосив, що «селянство може їсти не до ситости»).

Дора Штурман доводить безпідставність звичайних антисталінових штампів: з трьох найвидатніших провідників російського комунізму, що їхнє протиставлення Сталінові почало вже бути традицією в деяких інтелектуальних колах, нема жадного, який створив би життєздатну програму, яка була б альтернативою сталінізму і водночас була б комуністичною в ортодоксійно марксистському сенсі.

Ленін був геніальним руйнівником, але виявився посереднім будівничим нового суспільства. Але не так через брак потрібних для цього особистих якостей, як через об'єктивну безпідставність самої ідеї соціалізму, через неспроможність націоналізованої економіки виграти в чесній конкурентній боротьбі з капіталізмом. Тому 1922 року, водночас з посиленням його хвороби, Ленін став непотрібний своєму оточенню, яке переконалося в його неспроможності налагодити нормальне функціонування державного механізму. Так Ленін був зраджений тими, кого вважав за своїх найближчих співпрацівників: вони, користуючися з його хвороби, ізольовали його від справи і почали ділити між собою владу, яка формально ще належала йому. У цьому полягає трагедія Леніна, особиста й політична.

У частині, присвяченій Бухарінові, що його автор справедливо називає не теоретиком, а ідеологом партії, найважливішим і досі актуальним здається авторське пояснення того факту, що Бухаріна в СРСР досі не реабілітували: запропонована ним тактика перемоги соціалізму еволюційним шляхом, шляхом «вростання куркуля в соціалізм», скасування монополії зовнішньої торгівлі, тобто перемоги соціалізму в бодай частково чесному змаганні з капіталізмом за тих самих кінцевих цілей, які проголосили Ленін та Сталін, — об'єктивно могла привести до зовсім інших наслідків. Диктатура партії, яка навіть за часів НЕПу «тримала приватника на довгому мотузку» (цього факту Бухарін чомусь не врахував) не може припустити навіть частково чесного змагання з іншими економічними формаціями.

Суперечлива позиція Бухаріна і його «непослідовна, жіноча», за означенням Штурман, вдача, завадили Бухаріну використати останній шанс, доки він мав опору в партії, і зробити спробу зіштовхнути Сталіна з верхівки влади ще перед XVI партійним з'їздом, який політично знищив Бухаріна. Саме за того єдиного моменту це могло б, дозволяє собі припустити автор, призвести до свободи партійних фракцій і до ліквідації цілковитої гегемонії партійної верхівки. Пізніше, коли диктатура партії зміцнилася, це було вже остаточно неможливе. Чудово змалював це Фрідріх Дюрренматт у блискучому памфлеті «Засідання». Обурені з деспотизму голови секретаріату партії «А» (що в ньому легко впізнати Сталіна), «ветерани революції» вирішують ліквідувати його під час засідання секретаріату. Вони звинувачують його в зраді ідеалів революції, терорі, зруйнуванні економіки... і затягають зашморг на його шию. На стілець «А» сідає його колега й опонент «Б». Засідання триває, але тоталітарний режим непорушний. «Мені було цілковито ясно, — писав в своїй книзі колишній секретар Сталіна Б. Бажанов, — що нема жадного сенсу в тому, щоб скликати Політбюро — негайно оберуть інше Політбюро, інший ЦК, і вони будуть ані кращі, ані гірші від попередніх. Систему не можна вбити бомбою». Зазначимо, що Дюрренматт книги Бажанова, імовірно, не читав.

У зв'язку з характеристикою Бухаріна варто звернути увагу на одну характерну властивість книги Дори Штурман, що її можна назвати взаємодією суб'єктивного з об'єктивним: праця Штурман не є хронологічним відтворенням подій від лютого 1917 року до середини тридцятих років і не є так само біографією героїв цієї драми довжиною в двадцять років; за

допомогою об'єктивної аналізи їхніх писань вимальовуються, ніби освічені з трьох боків, головні пункти цього історичного шляху. вузлові проблеми теорії побудови соціалізму, принципово важливі для розуміння сучасної ситуації. Три керівники більшовицької партії змальовані в своєрідності їхніх особистостей, з прагненням прозирнути до внутрішніх спонук їхніх вчинків, усвідомити їхній фатальний вплив на перебіг подій, зрозуміти, що могло б статися інакше, якби вони були інакші, і чи це взагалі щось змінило б, як пояснити невідворотність їхньої по-людськи трагічної долі.

Саме в цьому у вбачаю головну відмінність дослідження Дори Штурман від книги Дж. Кармайкла про Троцького. Не в деяких помилкових оцінках Троцького, що їх припустив Кармайкл, а в самому підході до завдання. Кармайкл пише біографію Троцького, повідомляє багато невідомих широко читачеві фактів. Зачарований ораторським талантом Троцького, він створює психологічний портрет надзвичайної особистості, але не співставляє її з політичною реальністю. Він вважає, наприклад, що Троцький не мав прихильників, бо був виключною особистістю. Насправді ж це сталося тому, що його ідея щодо світової пролетарської революції не мала під собою жадного ґрунту ні за двадцятих, ні за тридцятих років, ані пізніше. (Проте, певну кількість прихильників він все таки мав і має досі.)

Дора Штурман повернула Троцького на його справжнє місце в історії радянської партократії. Вона спростовує апологіетичний міт про Троцького як про великого революціонера, демократа, блискуче освіченого марксиста. Троцький — керівник число 2, головний виконавець, здатний успішно діяти в хвилі складних подій, але не організатор. Він людина Схеми, що не володіє мистецтвом тактики. Прикриваючись революційною фразою щодо розпалювання світової пролетарської революції, він наполягає на konieczності насильства, виступає проти «фетишування принципів демократії», пропонує запровадити примусову працю. Його міркування щодо культури поверхові й схематичні: якщо письменник підтримує революцію — він добрий, якщо не підтримує — поганий. Його розуміння ролі та функції держави примітивні. Його політичний авантюризм за років зміцнення влади партійної верхівки не міг створити йому опертя в партійних масах, і Сталін порівняно легко ізолював Троцького, попри його популярність.

Дуже повчальною в світлі сьогодення є подана автором аналіза «Науки Жовтня» («Уроки Октябрю») — найвизначнішої праці Троцького, яка викликала шалену реакцію з боку Сталіна. Для Дори Штурман не є важливим довести безспідставність тези Троцького, що її він обґрунтовує в «Науці Жовтня», нібито Жовтнева революція є початком світової пролетарської революції, — цю тезу давно спростувало життя. Навіть численні екстремістські угруповання, що підхопили теорію Троцького щодо «перманентної революції», не пов'язують її з прикладом Радянського Союзу. Дора Штурман «втягає» на денне світло головну думку Троцького — те, що приховує Ленін і в чому полягає справжня суть «диктатури пролетаріату»: з тверджень Троцького щодо того, що революцію має організувати партія, націлена на захоплення політичної влади, а не пролетаріат, незадоволення пролетаріату зі свого становища має бути використано лише як важіль для повалення старого ладу, впливає, пише Штурман, що так звана диктатура пролетаріату від самого початку більшовизму плянувалася як диктатура партії, а ще точніше — партійної верхівки, партократії. Отже, Жовтнева революція є революцією не лише антидемократичною, а й антипролетарською. Звідси впливає, що «перманентна революція», до якої закликає Троцький, є перманентною партократичною експансією — відкритою або прикритою тією чи іншою ширмою. Жовтневого повстання не було взагалі, пише Троцький. «Легальне» повстання сталося тоді, коли Петроградська Рада (що її

головою був Троцький, тобто партія, яка використовувала легальну демократичну інституцію для власних потреб) вчинила опір наказові Керенського спрямувати на фронт частини Петроградського гарнізону.

Питання щодо легального прикриття агресії, щодо «пастки агресії», що про неї докладно пише Дора Штурман, є дуже актуальним: згадаймо бодай «приєднання» до СРСР 1940 року Латвії, Литви та Естонії «на прохання трудящих». Прикладів можна навести, на жаль, багато.

За умов диктатури використання легальних засобів боротьби практично неможливе, оскільки так звані «свободи», формально проголошені, є лише прикриттям тотальної несвободи; загальні прямі й таємні вибори одного єдиного кандидата, «дружня родина народів СРСР», де російський народ — перший серед рівних, і подібні до того «свободи» є лише нічого не вартими декоративними прикрасами фасади тоталітарного режиму. Демократичні права фактично зведено нанівець запровадженими в законі застереженнями: людина вільна доти, доки її діяльність не завдає шкоди державним інтересам. З цих фактів авторка книги робить висновок, що правозахисний рух в СРСР не має перспектив. Патос книги Дори Штурман спрямовано на розвінчання демократичних ілюзій правозахисного руху, як також і проти легковірності західних демократій.

Після заслання Сахарова, після «Архіпелагу ГУЛаг», після Угорщини, Чехо-Словащини, Афганістану навіть найнаївніші західні інтелігенти ледве чи напишуть книги, подібні до книги Фойхтвангера «Москва 1937». Радянський модель соціалізму остаточно скомпромітовано. Але зберегла свою притягальність ідея комуні, абстрактний ідеал справедливості та загального щастя. Ліва інтелігенція шукає нових кумирів. Сталін забив Троцького, але троцькізм живий як політична течія. І численні західні критики радянської системи звертаються до Маркса, що його теорію нібито викривив Сталін або й Ленін (1978 року видано збірку статей, яка так і зветься: «Чому я марксист»), вихоплюють окремі висловлювання Леніна, які нібито суперечать практиці Сталіна, пропонують як альтернативу сталінізму економічну теорію гуманного, на їхню думку, комуніста Бухаріна (хоча, за свідченням одного з керівників «нової лівої» Руді Дучке, книги Бухаріна до його рук не потрапляли), захоплюються революціонером-космополітом, повалювачем експлуататорів Троцьким. Виникли різноманітні варіанти «єврокомунізму», «соціалізму з людським обличчям», «революційного гуманізму», «демократичного соціалізму». Якийсь Альфред Грдічка оголосив себе назіть «євросталіністом»: він вітає ідеологічний диктат Сталіна над Східною Європою, вбачаючи в цьому «порятунок від американського імперіялізму». Варіанти — від колишнього комуніста Роже Гароді, що виступає проти радянської естетики, соціалістичного реалізму, до ліворадикальної «Фракції Червоної армії» та банди Баадер-Майнгоф.

Їхня головна вада (звичайно, якщо казати лише про тих, які справді щиро вірять гаслам, що їх вони самі проголошують) полягає в тому, що вони цілковито неопізнані, звані «нові» щодо справжньої позиції тих, що їхніми іменами вони оперують. «Забивши ленінських більшовиків, — пише Дора Штурман, — Сталін відокремив їх від себе і тим вибілів, реабілітував їх в очах сучасників та нащадків». Теоретична безпорадність «нових лівих» у всіх проблемах, які вони обіцяють вирішити, є просто вражаюча. Так, наприклад, Руді Дучке впевнений, що заборона всіх партій, крім комуністичної, є «поверненням до фєвдальних порядків». Плутаючи причину й наслідок, він твердить, що вада радянської системи полягає в «азійській бюрократії», в тому, що «КПРС вросла в державний апарат». Троцькіст та прихильник Махна Кон-Бендіт твердить, що «маси вчинили революцію без або проти партії» і «більшовики виявилися неспроможними, не зумівши очолити революційну ініціативу мас». Керівники ліворадикаль-

ного авангарду, брати Кон-Бендіта, закликають до революційної боротьби проти імперіалізму під прапором марксизму-ленінізму».

Я дозволила собі такий довгий відступ від безпосередньої теми рецензії, бо ці цитати свідчать, наскільки актуальною і корисною є книга Дори Штурман, яка показує справжнє обличчя обожнюваних деякими сучасними діячами більшовицьких керівників.

Є знаменним, що радянська партократія, знищивши Троцького, підтримує сьогодні троцькістські організації, — адже ідея «перманентної революції» означає за сучасних умов підважування засад демократичних суспільств.

За доби масової експансії тоталітарних режимів доля демократії перетворюється на центральну проблему світової спільноти народів. Саме тому історик і публіцист Дора Штурман, стурбована небезпекою, що загрожує демократії, докладно досліджує її можливості й перспективи. Аналізуючи поведінку Тимчасового уряду, автор вбачає причину фатальної загибелі єдиного в історії Росії демократичного уряду в невмінні демократії обороняти себе. «Коли демократія не обороняється ані словом, ані дією від партій „нового типу“, вона не лише перестає існувати як демократія, вона взагалі перестає існувати». Ледве чи потрібно підкреслювати, наскільки актуальні ці слова сьогодні. «СРСР підтримує, поширює й посилює в усьому світі симпатії до соціалізму. СРСР провокує ту всесвітню терористичну (партизанську) війну проти демократії, що їй Захід не хоче нічого поважного протиставити». Мало не дослівно те саме пише досить поінформований в західних справах оглядач газети «Ді Вельт» Матіас Вальден у статті «Ідеологія, свобода, насильство». Він звинувачує західну демократію в тому, що вона відступає перед безпринципними, позбавленими будь-якої позитивної програми агресивними екстремістськими групами. Значна частина західного суспільства, що шукає легкого вирішення своїх проблем і солодкого життя, без внутрішнього опору потрапляє під вплив провокаторів, які кидають галасливі гасла щодо війни проти експлуататорів. Поява значної кількості людей, не здатних зробити конструктивний внесок у розвиток суспільства і здатних лише руйнувати, — тривожна ознака і водночас наслідок невміння чи небажання демократії активно протиставляти свої ідеали деструктивним силам.

Книга Дори Штурман є однією — і, як здається, однією з найкращих — книг, які намагаються закликати до вірності ідеалізму демократії, роблячи це шляхом спростування антидемократичних мітив шляхом науково-історичного дослідження програних демократією мітив. На жаль, в обсяг дослідження Дори Штурман майже зовсім не потрапило питання про те, як більшовики розглядали і намагалися вирішувати національну проблему, яка в такій багатонаціональній імперії, як Росія має, безперечно, першорядне значення. Попри цю ваду, книга залишається вартим пильної уваги й схвалення заклик до «сліпоглухих» (за висловом Леніна) західних демократій до гідного й мужнього самозахисту. Сподіваймося, що цей заклик буде почуто.

Євгенія Фрадкіна

Церква в радянських республіках. Україна

З «Хроніки Литовської Католицької Церкви» (ч. 49)

У лютому 1946 року зусиллями радянської влади в Західній Україні офіційно ліквідовано Католицьку церкву грецького обряду (уніятську). Спершу заарештували всіх уніятських єпископів, включно з львівським митрополитом Йосифом Сліпим. Всупереч канонам, скликали церковний собор, на якому не було жадного єпископа Уніятської церкви, а лише кілька священників, які продалися владі, та підібрані владою миряни — нібито представники віруючих. Цей собор вирішив приєднати Католицьку церкву грецького обряду до Російської православної церкви. Радянські джерела цей акт зображують як рішення, що його зробив віруючий народ, і нахабно стверджують, що не лишилося віруючих, відданих Унії з римсько-католицькою церквою. Події, які відбулися після 35-річного ювілею «приєднання», урочисто відзначено Російською православною церквою цього року, свідчать, що ті твердження — цілковита брехня.

Хоча після «приєднання» всі уніятські парафії, які не погодилися «приєднатися» до Православної церкви, офіційно втратили реєстрацію, а їхні храми вважалися закритими, до сьогодні на Західній Україні, однак, було ще багато офіційно незареєстрованих церков, ключі від яких зберігали віруючі, що збиралися там для спільних молитов під час великих свят. Щоб не дати приводу до остаточного закриття таких церков, уніятські священники, таємно працюючи, уникали правити в них богослуження. Їх звичайно відправляли в приватних будинках, а потім віруючі молилися самі в старих церквах. Протягом усіх 35 років вірні таких парафій постійно збирали підписи під заявами, які відвозили уповноваженим у справах релігій у Львові, Києві і Москві, з проханням зареєструвати їхні громади. Проте нічого не змогли домогтися, і становище не змінялося.

Цієї весни, після ганебного 35-річного «ювілею» і XXVI з'їзду партії, становище почало мінятися, але не в кращий бік. Про це свідчать факти.

Уніяти с. Завадів Стрийського району 23 роки постійно пишуть органам влади заяви, щоб зареєстрували їхню громаду і церкву. Заяви підписувало по 200-300 осіб. У березні 1981 року представники віруючих Завадова відвезли подібну заяву до Москви уповноваженому Ради в справах релігій. Їх прийняв працівник цієї установи Тарасов, який був дуже люб'язний і, поплескавши їх по плечах, підбадьорив: «Гаразд, гаразд, у вас є

право мати свою церкву». Проте наслідки цих люб'язних розмов виявилися тільки після повернення. «Добрий» Тарасов зателефонував до місця праці представників віруючих, щоб там вжили заходів... І хоч усі представники офіційно мали відпустки для подорожі, після повернення почалися репресії: обговорення на зборах, переведення на гіршу роботу. 22 березня застосовано ряд репресивних дій.

1. Представники влади і працівники міліції Стрийського району пограбували Завадівську церкву, розтягли літургійні речі, забили церковні двері, прикріпивши поруч дошку з оголошенням, що тут тепер не церква, а музей.

2. Така сама доля спіткала церкву Верніх Гаїв Дрогобицького району.

3. У Львові заарештували двох молодих недавно висвячених священиків — Романа Йосипа і Василя Каваціва, які таємно обслуговували віруючих цих парафій.

Закриття церков в селах Завадів і Верхні Гаї було тільки початком хвилі репресій.

26 квітня католики грецького обряду святкували Великдень. Найбільша хвиля репресій прокотилася напередодні Великодня, в страсний четвер, страсну п'ятницю і суботу. Представники районної влади і міліції нападали на остаточно ще не закриті уніятські церкви і віруючих, що в них збиралися. У Самбірському районі здійснено напад на церкви сіл Підгайчики, Сусолів і Хлопчиці.

У Підгайчиках нападали на церкву двічі. Вперше церква була переповнена віруючими, тому нападники відступили, вичекали, доки частина людей розійдеться, і ввечорі напали вдруге. І тут їм пощастило: винесли з церкви релігійні образи, начіпляли привезених портретів, церкву зачинили, оголосили, що тепер це музей. Людей, які намагалися взяти з собою викинені святі образи, міліціонери ловили. Одного демобілізованого з армії юнака, що виявив опір міліції, засудили на 15 днів.

В Сусолівській церкві теж було багато людей. Тому відступили, погрожуючи, що церкву закриють, бо зібрання віруючих нелегальне. А що люди чергували в церкві, вдруге напасти не зважилися.

У Хлопчицькій церкві знайшли церковного старосту, заарештували його, відняли ключ, навезли до церкви плякатів, замкнули і ключ забрали з собою.

Великоднім ранком було здійснено напад на церкву в Довголуці Стрийського району. Віруючі зібралися вночі для молитви і залишилися. Представники влади й міліції приїхали на десятих машинах (мешканці Довголуки нарікають, що в разі потреби лише з величезними труднощами дістають машину) і

виламали церковні двері. Почалася сутичка з віруючими. Церкву закрили.

У Городоцькому районі напередодні Великодня здійснили напад на церкву в Тучапах, Путятичах, Мшані і Дроздовичах.

У Тучапській церкві під час кожного релігійного свята збирається для молитви багато людей. Шпигуни, підслані властями, слідкують за найбільш активними віруючими, потім їх викликають до району та обкладають грошовими карами. Напередодні Великодня на Тучапську церкву напали 30 міліціонерів і закрили її. Інваліда другої світової війни Дороша за активність у нелегальному богослуженні покарали грошовою карою у сумі 50 карбованців. Пенсія в нього мізерна, тому кара для нього — велика матеріальна втрата.

У Мшані ключ від церкви відняли вже раніше, тому напередодні Великодня люди зібралися на цвинтарі, біля церкви. Міліціонери оточили цвинтар, стріляли в повітря ракетами, побили 15 віруючих, серед них одного старого діда.

На Дроздовицьку церкву напад зробили вранці, коли всі люди працювали. Представники влади виламали двері, все всередині порозбивали, потім церковні двері забили.

У Яворівському районі зробили напад на церкви в Каменоброді і Мужилівичах.

У Каменоброді застали повну церкву людей і, погрозивши, що її закриють, відступили. Пізніше напали на садибу однієї активної уніятки. Вдома її не застали, зробили обшук і поранили дівчину, яку та удочерила.

В уніятській церкві в Мужилівичах нападники привезли православного священика й пропонували його прийняти, а якщо не приймуть, церкву буде відібрано. Віруючі відмовилися прийняти православного священика. А що віруючих було багато, закрити церкву не зважилися.

У Перемишлянському районі здійснено напад на Волківську і Мерещівську церкви.

У Волкові віруючі зібралися до церкви ввечорі в страсну п'ятницю вшанувати гріб Христа (плащаницю). Побоюючися провокацій, зачинилися. Нападники виламали двері ризниці, знущалися з віруючих і зробили в церкві обшук: шукали офіційно не зареєстрованого священика, який сховався.

У Мерешеві, вдершись до церкви, залякували віруючих. Серед молільників був колгоспний бригадир, якого за участь в нелегальній відправі звільнили з праці.

Напередодні Великодня міліція побувала й біля офіційно діючих православних церков. Але там задовольнилися перевіркою, чи немає на богослуженні дітей. Звичайно під час великих свят біля церков стоять «прикрашені» червоними пов'язками молодики і

затримують приведених до служби дітей, часом затримують навіть молодь, хизуючися, що хочуть «охоронити» богослуження від хуліганів.

У той самий час відомих владі уніятських священників, які неофіційно працюють, викликали до органів держбезпеки, їм погрожували арештом, якщо вони посміють провести Великодне богослуження.

У Львові в священника Гегельського влаштовано обшук, вилучено церковні речі і грошові заощадження.

У Путятичах Городоцького району напали й побили священника Гриняка, який ішов причащати хворого. Потім Гринякові влаштували товариський суд на фабриці у Львові, де він працював.

У Дрогобичі зробили обшук у священника Гринчишина, вилучили церковні речі, грошові заощадження, навіть дитячі прикраси.

Перед Великоднем в установах провели кампанію залякування, щоб люди не зважилися взяти участь у Великодніх богослуженнях.

«Материали самиздата», вип. 8(83), 18 лютого 1983, АС,
ч. 4850.

Переклад з рос. Надії Світличної

Витяг з вироку у справі греко-католицьких священиків

Іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки Судова колегія в кримінальних справах Львівського обласного суду під головуванням Романюка П. О., з участю народних засідателів Забазнової К. С., Михайлова В. І., з секретарем Бордун А. І., з участю прокурора Дорошай В. М., громадського обвинувача Григор'єва І. М., та адвокатів Сотенкова Б. В. й Жолубако М. В. 28 жовтня 1981 року розглянула у відкритому судовому засіданні в м. Львові кримінальну справу у звинуваченні

1) Каваціва Василя Михайловича, 1934 р. нар., уродженця села Яблунівки Стрийського р-ну Львівської обл., українця, громадянина СРСР, безпартійного, що має середню спеціальну освіту, неодруженого, раніше не судженого, що працював кочегаром у третій Львівській міській лікарні, мешкав у м. Львові, вул. Янки Купали, будинок 36, кв. 3, звинуваченого за ст. ст. 138 ч. 2 і 209 ч. 1 КК УРСР.¹

2) Йосипа² Романа Степановича, 1951 р. нар., уродженця села Водяне Пустомитівського р-ну Львівської обл., українця, громадянина СРСР, безпартійного, що має середню спеціальну освіту, військовозобов'язаного, неодруженого, раніше не судженого, який у момент арешту ніде не працював, мешкав у м. Львові, вул. Янки Купали, будинок 36, кв. 3, звинуваченого за ст. ст. 138 ч. 2 і 209 ч. 1 КК УРСР.

Судова колегія встановила:

Підсудні Каваців В. М. і Йосип Р. С визнали, що вони — священики католицької церкви грецького обряду.

У період 1974-81 рр. Каваців і Йосип, всупереч забороні влади, організували недозволену релігійну діяльність серед українців-католиків, провадячи в селах Львівської області вдень і вночі, в робочі і вихідні дні, нелегальні богослуження в незареєстрованих владою громадах віруючих, на цвинтарях і в помешканнях, а також в зареєстрованих православних церквах, без погодження з православними громадами.

Підсудні Каваців і Йосип не тільки організовували й відбували богослуження, а й навчали неповнолітніх істин віри та, ко-

1. Відповідно: «Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» та «Посягання на особу і права громадян під приводом виконання релігійних обрядів або іншим приводом» (прим. «Матеріалов самиздата»).

2. Прізвище у перекладі з литовського джерела на російську мову ймовірно перекручене з українського Йосип; так дещо умовно даємо в перекладі з перекладу. — Н. С.

ристуючися сповіддю, призначали віруючим, на знак покаяння, повторювати багатократно різні молитви, щоб їх вивчити напам'ять.

Крім того, Підсудні Каваців і Йосип, використовуючи сповідь, калічили неповнолітніх, зобов'язуючи їх, на знак покаяння, постити (утримуватися від м'ясних страв), а під час великого посту забороняли дітям відвідувати клуб, користуватися телевізором, ходити в кіно.

Підсудні Каваців і Йосип частково визнали свою провину за ч. 2 ст. 138, призналися, що вони — священики і як такі були зобов'язані обслуговувати віруючих. Тому не почувають себе винними за проведення богослужень і сповідей. За ст. 209 ч. 1 вони винними себе не визнали і вважають твердження суду, що вони калічили неповнолітніх, зловживаючи сповіддю, наклепом. Щодо утримання від м'ясного, то це пропагує і медицина, — стверджували підсудні.

Судова колегія постановила:

Каваціва Василя Михайловича і Йосипа Романа Степановича визнати винними за ст. ст. 138 ч. 2 і 209 ч. 1 КК УРСР та засудити кожного до 5 років позбавлення волі і до 3 років заслання з конфіскацією майна, з відбуттям покарання в виправно-трудовій колонії загального режиму. Предмети культу і релігійну літературу передати до Львівського музею релігії й історії атеїзму. Цінні предмети, непридатні для музею (радіоприймач, магнетофон тощо), конфіскувати на користь держави. Маловартісні предмети, які не становлять музейної цінності і непотрібні для держави, знищити.

(Підписи судової колегії)³

Хоча судовий процес був відкритий і в залі вистачало вільних місць, туди потрапили лише окремі віруючі. Більшість присутніх на суді становили примусово скликані представники заводів, шкіл, технікумів та інших установ. Однак і серед них знайшлися співчутливі до підсудних.

Головуючий постійно шантажував віруючих, що зібралися, насміхався з них, перевіряв документи й фотографував.

На суді більша частина неповнолітніх відмовилася від свідчень, які дали під час попереднього слідства. Вони стверджували, що не читали протоколів і слідчий міг написати все, що хотів. Це підтвердила й учителька. Вона брала участь в попередньому слідстві і на суді сказала, що учениця Бабус не говорила того, що слідчий записав у протоколі.

Неповнолітніх у суді лякали, їм погрожували, що така поведінка

3. Очевидно, підписи головуючого і народних засідателів.

— відмова від свідчень, даних на попередньому слідстві, — може вплинути на оцінку їхньої поведінки і на їхнє майбутнє. Крім того, суддя змушував дітей сказати, чого їх учив священник під час сповіді, яку накладав епітимію.

Твердження суду, що утримання від м'ясних страв шкідливе для здоров'я є абсурдним. Чому ж тоді на підприємствах громадського харчування двічі на тиждень введено рибну дієту?

Священиків звинуватили в тому, що нібито вони забороняли дітям ходити до кіна або користуватися телевізором. Проте жоден свідок цього не підтвердив.

Через те, що в священиків Кавашіва і Йосипа не було реєстраційних посвідчень, їхню діяльність також не можна вважати злочинною. Від реєстрації вони не відмовлялися, але держава їх не реєструвала, хоча віруючі збирали підписи і зверталися до державних органів з проханням зареєструвати молитовний дім та видати священикам посвідки.

На Україні багато католиків грецького обряду. Вони хочуть і мають повне право мати свої церкви і своїх священиків.

Аналогічних прикладів переслідування українських католиків грецького обряду дуже багато.

Дітей, які відвідують храми, цькують насмішками, лякають, що вони дістануть погані характеристики й атестати, не вступають до вищих шкіл, не знайдуть праці.

Атеїсти вважають, що католицьку церкву грецького обряду на Україні вже ліквідовано. Але вони помиляються. Хоча віруючих і переслідують, хоча священиків і тероризують, католицька церква грецького обряду на Україні жива.

«Матеріали самиздата», вип. 8(83), 18 лютого 1983 АС,
чч. 4850 і 4852.

Переклад з рос. Надії Світличної

ЗАПИТ ІТАЛІЙКИ ПРО УКРАЇНСЬКИХ БАПТИСТІВ «СХВИЛЮВАВ» «РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ»

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР). У відповідь на недавнього листа Бруналізи Алеаті, італійської активістки в обороні людських прав, до уповноваженого в справах релігії по Чернівецькій області, в якому вона запитувала про долю Віктора Костенюка та його колеги, репресованих за релігійну діяльність, «Радянська Україна» від 6 квітня ц. р. помістила у серії «Анатомія антикомунізму» статтю п. н. «Бізнес на святенництві». Автор цієї кореспонденції В. Краснодемський, кореспондент «Радянської України» по Чернівецькій області, намагається представити Віктора Костенюка та його брата Володимира й інших, суджених за ту саму справу в 1980 році, як «жменьку релігійних екстремістів» і «порушників радянських законів». Насправді ж мова про віруючих баптистів-євангеліків, які стали осторонь офіційної баптистської групи, визнаної режимом, з якою вони не хотіли мати нічого спільного і тому діяли окремо. За це їх і переслідували та суворо покарали.

Віктор Йосифович Костенюк (нар. 6 грудня 1935) був заарештований 5 січня 1980 року за релігійну діяльність. Судили його за неї як церковного служителя, «пришиваючи» йому водночас ще й інші «провини». Так, його обвинувачували за ст. 92 (розкрадання державної або суспільної власності, dokonane шляхом присвоєння чи розтрати або шляхом зловживання службовим становищем), ст. 162 (зайняття забороненою діяльністю) і ст. 208 (набуття або збут власності, свідомо добутої незаконним шляхом). Судовий вирок — 3 роки ув'язнення в таборах загального режиму — Костенюк відбував в установі ОР—318/76-4-43, с. Рафалівка, Володимирський р-н, Ровенської області. Його повинні були звільнити в січні ц. р. Не маючи ні потвердження, ні певности, що він уже вийшов з табору, група італійських оборонців людських прав, вирішила звернутися з запитом у цій справі до офіційних радянських органів. Це й «знервувало» та «обурило» «Радянську Україну».

Разом з Віктором Костенюком судили за баптистську діяльність його брата Володимира (нар. 15 серпня 1929), і його засудили на два роки ув'язнення в таборах загального режиму за ст. 190¹ (поширення свідомо неправдивих вигадок, які очорнюють радянський державний і суспільний лад). Свій строк Володимир Костенюк відбував в установі ЮЕ—312/2, м. Дзержинське, Донецької області.

Разом з Костенюками на лаві підсудних, у тій самій справі, був ще М. Кушнір. «Радянська Україна» згадує імена ще інших в'язнів-баптистів, суджених за релігійну діяльність за попередніх років:

Івана Григоровича Данилюка (нар. 2 січня 1938), заарештованого 1 серпня 1979 року, засудженого на 2 1/2 роки загальних таборів (своє ув'язнення він відбував в установі ОУ—85/8-2-22, м. Сімферопіль Кримської області);

Марію Семенівну Руснак, заарештовану влітку 1974 року, засуджену на 5 років ув'язнення і 5 років заслання. Руснак перебуває на засланні в с. Пинчуга, Богучанського р-ну, Красноярського краю. Кореспондент Краснодемський згадує також ще двох інших підсудних: С. Бурлаку і В. Туркевич.

Вікторів Костенюкові він закидає, що той, працюючи шофером,

відвідував молитовний будинок євангельських християн-баптистів, а згодом попав під вплив розкольників, які спровокували вихід окремих осіб з чернівецької громади баптистів. Однак понад усе «обурює» «Радянську Україну» те, що Віктор Костенюк нібито «почав займатися незаконними промислом: скуповував дефіцитні матеріали і переплітав віддруковані брошури». Під час обшуку «на квартирі Віктора Костенюка знайдено таку кількість матеріалів, з яких можна зробити палітурки для книг міської бібліотеки». Тут Краснодарський з притиском підкреслює, що в Костенюка знайшли спеціальну марлю, якої «вистарчило б для оправи 3284 книг», та інші подібні матеріали у величезних кількостях.

Костенюки і їхні колеги, за твердженнями кореспондента, давали «односельцям брошури нелегального „видавництва“», а «влітку в один із вихідних днів організували на Пруті, неподалік від міського пляжу „водяне хрищення“, не взявши на це дозволу у міських властей. При чому, як то кажуть, з помпою, у супроводі спеціально найнятого духового оркестру...». І вкінці: «...вони обладнують тайники, в яких зберігають сотні примірників нелегальної літератури, перетворюючи квартири у кустарні палітурні майстерні, де займаються незаконним релігійним бізнесом».

Івана Данилюка «Радянська Україна» називає одним з «найактивніших екстремістів» та закидає йому організацію «незаконного зборища на вулиці села Великий Кучурів» та нібито опір («хпали за грудки») представникам сільради і райвиконкому, які намагалися розігнати зібрання. Дружині Данилюка Антоніні кореспондент «Р.У.» закидає, що вона, «взявшись за перо», «в яких тільки гріхах не звинувачує радянське правосуддя!»

Не поминув Краснодарський і, як він це означає, «опікунів „апостолів“ баптизму — антирадянські центри» за кордоном, які, мовляв, «не шкодують і грошей на різні подачки, які надходять у вигляді посилок, найчастіше — від швейцарської фірми „Мела“ і фінської „Нурмінен“, від так званих приватних осіб з США, ФРН, Англії, Голляндії...».

Притягнув він тут теж. ні до чого і ЦРУ (Центральне розвідувальне управління), включно з колишнім заступником директора ЦРУ Р. Бісселем, який нібито мав сказати, що він «вбачає „сутність втручання в розстановку внутрішніх сил у країнах соціалізму у відшуканні таких союзників, яких можна активізувати, забезпечити їм більшу політичну силу наданням секретної допомоги“...». «До таких союзників у ЦРУ і зарахували баптистів-розкольників — і тому й дарують закордонне ганчір'я...».

Як звичайно, «стаття» закінчується погрозами віруючим, які стали б причетними до «злочинної гри», до якої мовляв, заангажовані вищезгадані чернівецькі баптисти.

ПРОТИ БЕЗПІДСТАВНИХ ОБВИНУВАЧЕНЬ

Тель-авівська російськомовна газета «Наша страна» опублікувала 25 березня 1983 року статтю Якова Менакера «Безіменні братські могили». Статтю присвячено історії винищення євреїв Вінничини під час нацистської окупації. Зазначивши, що в акціях проти єврейського населення брала участь також українська поліція, автор, однак підкреслює, що численні українці рятували євреїв. Зокрема, українці врятували й самого автора статті. Варто навести прикінцеву частину її:

«Буде великою неправдою і несправедливістю звинувачувати, як це широко ведеться на Заході, все місцеве українське населення в бездушному ставленні до загибелі наших одновірців. Як живий свідок тих подій і один з

тих, кого врятували українці, я стверджую: місцеве населення подавало широку посильну допомогу справі рятування євреїв від неминучої смерті, при тому це завжди було поєднане з прямою небезпекою для життя всієї родини рятівників. Брак інформації щодо цього явища пов'язаний з тим, що до початку сімдесятих років кількість емігрантів з СРСР була дуже невелика й ті, які могла подати таку інформацію, ще залишалися в СРСР. До того часу, коли еміграція стала масовою, минуло вже багато років після війни, багатьох уже нема серед живих, а деякі, приїхавши на Захід, воліють промовчувати.

«У музеї „Яд Вашем” та в алеях дерев, що їх посадили на честь Праведників Світу, які рятували за років війни євреїв, серед багатьох імен громадян усіх країн Східної та Західної Європи є лише троє імен українців. Та інформація, яка є в „Яд Вашем” щодо рятівників євреїв на Україні, залишається відкладеною на неозначений час. Відчутно якусь загальну ворожість до всього українського народу, що його гуртом звинувачують у вбивстві на Україні євреїв.

«Це докорінно неправильно й несправедливо! Незаслужене й безпідставне звинувачення всіх українців, заяви, що всі вони співпрацювали з нацистами в справі вбивства євреїв на Україні, дуже поширені на Заході. Це викликає образу на Україні, куди просякає така інформація. У багатьох випадках мені доводилося чути докір: „Це неправда. Були окремі українці-вбивці, які догідливо допомагали нацистам, але це не означає, що весь народ брав у цьому участь... Як комуністи, так і нацисти часто нацьковували українців на євреїв. Вони зі шкіри пнуться, щоб зробити це й тепер, але ми все ж таки не народ, що складається з убивць євреїв...”

«На Україні ще залишаються наші брати й сестри, і ми не маємо права прямо або посередньо загострювати взаємини між українцями та євреями, допомагаючи в цьому радянській владі».

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Богдан Рубчак*: Марену топити.
- 4 *Емма Андієвська*: Дві казки.
- 15 *В. Павловський*: Футурист з України — Давид Бурлюк.
- 28 *Марта Калитовська*: Мініатюри.
- 29 *Остап Тарнавський*: Дві силюети Ірини Вільде.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 36 *Петро Голубенко*: На варті українського відродження.
- 49 *Здена Томін*: Празька зима.
- 58 *Богдан Нагайло*: Здена Томін і Празька зима.
- 60 *Богдан Кордюк*: У лабетах КГБ.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 68 *Анатоль Камінський*: Становище на Україні, питання самооборони народу і роля еміграції.

СИЛЮЕТИ

- 79 *Іван Чорній*: Лев Ребет.
- 84 Нагороди Антоновичів 1983 року.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

- 85 *Ліда Палій*: Приречена плавба.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 100 *Богдан Цимбалістий*: Зауваження до постскриптума Р. Ільницького.

РЕЦЕНЗІЇ

- 112 *Євгенія Фрадкіна*: Спростування мітів.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 118 Церква в радянських республіках. Україна.
- 122 Витяг з вироку у справі греко-католицьких священників.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 125 Запит італійки про українських баптистів «схвилював» «Радянську Україну».
- 126 Проти безпідставних обвинувачень.

Адреси наших представництв

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Clenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-британія:** Mr. S. Wasylyk
4, The Hollows.
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Hnytzkyj
254 West 31st St. 8 th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** Nina Hnytzkyj
254 West 31st St. 8 th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern
- Швеція:** Kyrula Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ**місячника «СУЧАСНІСТЬ»**

на 1983 рік

одно число: річно:

Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450 — шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70 000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голляндія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швейцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летуцькою поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших велимишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для викупу: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.*
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postcheckkonto *PSchA München*
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Богдан Бойчук

ВІРШІ, ВИБРАНІ І ПЕРЕДОСТАННІ

Нью-Йорк, 1983, 199 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.
Вибірка віршів з п'ятих друківаних ранніх збірок — «Час болю», «Спомини любови», «Вірші для Мехіко», «Мандрівка тіл» і «Подорож з учителем», а також вибрані вірші з п'ятих недруківаних збірок.

Ціна 8 ам. дол.

Микола Горбаль

ДЕТАЛІ ПІЩАНОГО ГОДИННИКА

Поезії та пісні

Мюнхен, 1983, 398 стор. Упорядник Надія Світлична. Музичний редактор Ігор Соневицький. Вступні статті Надії Світличної та Віри Вовк.

Обкладинка з картини Никифора в оформленні Якова Гніздоявського.

Це перша збірка поета й композитора — сина лемківської землі. Поділена збірка на три розділи: «Дні і ночі» — поетичні рефлексії, написані під час ув'язнення (1970-1977); «Деталі піщаного годинника» — вірші-афоризми з періоду другого ув'язнення, дев'ять і тепер перебуває; «Пісні» — 17 текстів пісень з нотами. Перша пісня «Цвинтарі» написана лемківським діалектом.

Ціна 14 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасності» висилати
на адреси В-а:

В Європі:

Südasienst
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Inytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA